

KOMLÓS ALADÁR

A MAGYAR SZOCIALISZTIKUS LÍRA ELŐZMÉNYEI ÉS KEZDETEI

Arany László 1873-ban felvázolva a magyar politikai költészet történetét, áttekintését azzal a jóslással fejezi be, hogy a közjogi harcok ideje elmúlt, s a jövőben, ha politikai fejlődésünk követheti az európai vezérnépekét, „fölébredvén a társadalmi osztályok, elvek, pártok, igények, érdekek *egymás-közötti* élesebb versengése . . . a politikai líra is hivatva lenne új hurokon zendülni meg.”

Arany László jóslata bevált. Politikai költészetünkben, mely 1867-ig csak a nemzet függetlenségén örködött, lassacskán tükröződni kezdtek a társadalom belső harcai. Ez persze még nem volt szocialista költészet s még kevésbé a proletariátus költészete. A proletariátus ugyanis a maga elnyomottságában csak későn vív ki annyi szabadságot és szerez annyi műveltséget, hogy irodalmi színvonalon szólalhasson meg, nálunk annál nehezebben, mert túlnyomó része kezdetben nem is magyar, — szemben a polgársággal, mely már a félféudalizmus viszonyai között megteremthette a maga irodalmát. Ez teszi érthetővé, hogy a magyar munkásság érzéseit — ha egy-egy versfaragó proletár, mint pl. Sárközy Szeráf kezdetleges kísérletezéseitől eltekintünk — az uralkodó osztályokból lehajló értelmiségiek kezdik kifejezni, s épp 1890 körül, akkor, mikor a proletariátus erőteljesen megszerveződik, e rokonszenvező értelmiségiek elhallgatnak, visszavonulnak a proletársors megszólaltatásától, s a szó szorosabb értelmében proletár líra csak a századforduló körül zendül fel.

Kiket nevezhetünk a szocialista vagy szocialisztikus líra képviselőinek? Természetesen nem ajándékozhatjuk ezt a jelzót mindenkinek, aki részt vesz valamiféle társadalmi harcban. Vajda János például szenvedélyes versekben támadja a feudális elmaradottságot és gógot, a sznobizmust és a választási korrupciót. De mivel nem a nép, hanem a polgárság (persze egy nálunk nem létezett demokratikus polgárság) szempontjából nézi az állapotokat, a szocializmust pedig — ha külföldön megérti is — nálunk még nem tartja időszerűnek, őt még a szocialisztikus jelző sem illeti meg. De vakká tette a fejlődésben fontos szerepet játszó jelenségek iránt, ha csak a marxista világnézetet fogadnók el a szocialista líra ismérévül. Ily kritériumul ehelyett azt tekintjük,

felismerte-e valamennyire a költő a történelemszülte új kérdést: a proletariátus kérdését. Azt a magyar lírát keressük tehát, amely észreveszi a társadalmi berendezkedés visszásságát s benne különösen a proletariátus helyzetét, együtt érez a kizsákmányoltakkal és sorsuk erősen foglalkoztatja, — még ha a kérdéssel viaskodva olykor (mint Rudnyánszky nyilvánvalóan téves megoldásnál állapodik is meg).¹

A 70-es évek

(A köztársasági gondolat jegyében)

Irodalmunkban már a 70-es évek elején megszólalnak költők, akik kifejezést adnak a társadalmi elégtelenségnek. Műveikben a nemzeti függetlenségért való lelkesedés, a romló közállapotok miatti hazafias gond s néha a 71-es párizsi kommüntől felszított homályos szociális ábránd keveredik a keserűséggel, amelyet az 1873-as rossz gabonatermással, illetve a 73-as bécsi „kracchal” kezdődő rendkívüli méretű válság vált ki, a század „legátfogóbb, legmélyebb és legpusztítóbb válsága”, mely 1873—81-ig nálunk 74 bankot és takarékpénztárt és számtalan egzisztenciát tett tönkre. Alig van réteg, melyet ne sújtana az elszegényedés: „mert ki nem állott volna akkor konnekszióban a börzével? — írja egy kortárs közgazdász. — Csakúgy részt vett benne a győzelmes hadvezér, mint a világgyűlölő szobatudós; a társadalmi lépcső legmagasabb fokán álló személyek a „méregfa” gyümölcseit csakúgy élvezték, mint a polgár”. Az igazi kárvallottak a kisemberek, különösen a közép- és kisbirtokosok voltak, akik alól a rossz termés, a megfogyatkozott hitel és a megszigorított adóbehajtás kihúzta a földet. A válság 1876—8-ban érte el mélypontját.²

Az elégtelenség főképp a köztársasági gondolatban formálódik meg, az osztályok ellentéte, a nyomoron, a gazdasági-politikai elnyomáson való felháborodás csak elvétve szólal meg. A köztársasági gondolat feltűnő népszerűségében talán szerepet játszik a kiábrándulás III. Napóleonból és az a tüneményesen gyors felemelkedés, amelyet a 71-ben elbukott Franciaország a köztársasági kormányforma alatt elér; továbbá Proudhon és Bakunin félreértett anarchista tanainak befolyása, amelynek jelei a spanyol király, a német császár stb. ellen elkövetett merényletek, az orosz nihilisták merényletei a cár és udvaroncai ellen. Jellemző; hogy Vajda János a párizsi kommünt is sokáig csak mint republikánus mozgalmat tudja felfogni, s ha lassacskán felismeri és

¹ E kezdetek vizsgélatára eddig egyetlen komolyabb kísérlet történt: PÁNDI PÁL: Munkásosztály és magyar irodalom (Valóság, 1948.) c. érdekes és nagy anyagot felölelő tanulmánya, mely azonban elsősorban a fizikai munkások dilettáns verselgetésére irányítja figyelmét. De ezek inkább munkásmozgalmi dokumentumok, mint irodalmi művek, s voltaképp akaratlanul csak azt bizonyítják, hogy a magyar proletariátus múlt századi elnyomott helyzetében még nem jutott el az irodalmi alkotás lehetőségéig.

² SÁNDOR VILMOS: A nagyipar fejlődése Magyarországon, 1954. 45—54 l.

megértően fogadja is annak igazi szocialista rugóit, ez a felismerés nem hagy benne mélyebb nyomot, illetve a szocializmust egyelőre csak külföldön tartja időszerűnek.

1877-ben, az orosz—török háború kitörésekor, amelyet a következő évben Bosznia—Hercegovina osztrák—magyar okkupációja és általános európai háborús feszültség követ, a köztársasági gondolat fellángol és egybeolvad a háború- és hadseregellenességgel. Frankel Leó 1879-ben az Arbeiter Wochenkronik-ban rámutat ugyan, hogy a szocializmusnak semmi köze a királygyilkosságokhoz, de a republikanizmusban és a háborúellenességben hívek és ellenfelek ennek ellenére szocialista vagy legalább a szocializmussal rokon gondolatot vélnek. Annál inkább, mert rendszerint mindkét törekvést átítatja egy igazságosabb, emberibb társadalom sóvárgása.

Így jön létre a Darmayak, Ábrányi Emilek, Gáspár Imrék költészetének ellenzékisége. Ez magyarázza azt is, hogy e nemesi eredetű költők társadalomkritikájának, akik a proletariátust és marxizmust csak hírből ismerik, kevés konkrét tartalma van. Nem szocialisták ők, lírájuk csak szocialisztikusan humanista líra, melyben a lecsúszott nemesség válsághangulata, lelkifurdalás és könyv-élmény keveredik, s a nagyvárosi proletariátus csak mint szegény ember általában, illetve mint egy világmegváltó mozgalom képviselője szerepel. Az elégtelenség 1876-ban már-már mozgalommá válik: most jelenik meg Ábrányi Emil, Gáspár Imre verseskönyve, alakul meg a Petőfi Társaság, s egyelőre még Reviczky is rokonszenvezik a demokratikus és materialista elvekkel. A 80-as években Palágyi Lajos nyersebb, élményszerűbb lírája erősíti a kórust, mely 90 körül, mint látni fogjuk, elhal és csak 1900 körül hangzik fel újra, jórészt új énekesekkel és már új idők új dalaival.

A 70-es években formálódik ki a századvég költőgárdájának egyik legnagyobb tehetsége, akit az írói közvélemény sokáig Reviczky és Kiss József fölé emelt: ÁBRÁNYI EMIL (a zeneszerző és kritikus Á. Emil fia, a költő és publicista Kornél testvéröccse, 1851—1920). Első önálló kötete, *Költeményei* (1876, Budapest, 328. l.) túlnyomólag virtuóz technikájú, de elég közhelyes szerelmes verseket és Bérangerből, Byronból, Burnsól készített műfordításokat foglal magába. A fordítások közt ott találjuk egyebek közt Byron Don Juan-ja III. énekének azon részét, amelyet Arany János is lefordított valaha, eképpen: „Szigethazám, szigethazám! Hol Sappho égett s énekelt, Hol terme harc és béke műve, — Delos megállt és Phoebus kelt! Örök nyár hint még rá sugárt, De, napján kül, minden leszállt.” A fiatal Ábrányi felveszi a versenyt nagy elődjével:

*Dicsó talaj, hellén haza!
Hol Sappho lángolt s énekelt,
Hol béke, harc babért hozta,
Hol Phoebus egykor égre kelt!
Most is virul örök nyarad,
De más napodnál nem maradt!*

A könyv Arany Jánosnak van ajánlva, s az Akadémia főtitkára nagyot nézhetett, mikor szeme elé került a kötetben „Az Internacionale kantatéja,” mely a következő szakasszal végződik :

*Rajtunk a sor, megváltjuk a világot, *
A szenvedők roppant csatája ez!
Reszkessetek, kik zsarnokink valátok,
Most milliók nagy számadása lesz!
Mint Óceánok harsogó dagálya,
Úgy zeng a földön milliók danája,
Győzött a jog . . . kitelt a hosszú rabság . . .
A föld szabad, jelszó: világszabadság!

A költemény először, mint angolból való fordítás, már 1871. nov. 4-én megjelent a Pesti Naplóban, s így alig utasíthatjuk el a feltevést, hogy a párizsi kommün alatt és hatására íródott . . . De Ábrányi egyénisége és költészete csak az évtized második felében forr ki. Ekkor írott verseit tartalmazza Újabb költeményei (1876—81) c. könyve. Előszavában az új verseit érhető esetleges szemrehányással szemben védi a költő jogát, „hogy az emberiséget lelkesítse és vigasztalja . . . Nem látjuk-e most is, hogy az aljas, igazságtalan, erőszakos és arcátlan cselekedetek kora még nem szűnt meg? Nem látjuk-e a hatalom göggyét? Nem látjuk-e a szolgálalekkel hízogó rosszaságát? Nem látjuk-e, hogy éppen azok, akik arra volnának hivatva, hogy a népeket felemeljék, legtöbbet tesznek arra, hogy a népeket lealázzák? Nem látjuk-e a rang fennhéjzásait? Nem látjuk-e, hogy sokszor a legnagyobb törekvés homályban marad és a legnemesebb szív megtörik az élet nyomorában, míg kopárfejú és üresszívű bábok, akiket véletlen szerencsájük mint egy könnyű labdát feldobott a jólét magaslatára, haszontalan napjaikat állandó kitüntetésekben és boldog gondtalanságban élnek keresztül?” A költőnek tehát kötelessége ostorozni a szolgálalekkeit és ünnepelni a jóságot és becsületet. Valóban, a kötetben már túlnyomó a politikai vers, s köztük gyakori az allegória, mely itt, mint a meztelen testen a fátyol, arra szolgál, hogy a tilos merészséget hangsúlyozza. Ábrányi fő mondani-
 valója pedig az, hogy a népek és a nép legnagyobb ellensége a cézár s főképp a cár, aki itt részben a királyok általános jelképe, részben az elnyomó Oroszország ura. A társadalmi ellentétéről egyelőre ritkán esik szó, a bajok fő előidézője itt is a királyság és Oroszország. Ábrányi a cézárt gyűlöli, az udvaroncot — aki a királyi kegy megtartása kedvéért tapos a népen — megveti. Vele szemben: áll a kóbor lantos, aki éhez, fáz, rongyokban jár, de nem megy szolgának, hanem rendületlenül kitart eszméi mellett. A cézár hatalmas, de állandóan reszket a nép haragjától; a költőhöz meg hozzátartozik az üldözöttsége, mint a szenthez a kereszt vagy a glória. Ők hárman: a cézár, az udvaronc és az önértetes kóbor költő ez allegóriák állandó hősei. (Cézár hitveséhez, Egy miniszter dala, Egy bukó kegyenchez stb.)

A 80-as években Ábrányi költészete tovább szélesedik. Mikor Viktor

Hugóhoz méltó erejű látomásban mutatja be a háborút, (Ágyúgolyók az arzenál udvarán), frappáns fordulattal támadja a vérontó hadvezért, (A harmadik gránátos), ostromozza a zsarnokot (Krampusz király), akinek ő nem lesz udvaronc (Kóbor lantos az udvaronc előtt, Római dalnok a római ifjúsághoz) s akinél boldogabb a szegény, de szabad költő (Királyok násza, Catullus dala), dicsőíti az elvont szabadságot (A századok, Marathon előtt), mindez még a 70-es évek második felének tematikája. De Ábrányi egy csomó versében továbbmegy. Néha megszólal költeményeiben a részvét a földi nyomor iránt és a felháborodás a társadalmi igazságtalanság fölött (Nincs válasz). Zsákhordó c. költeményében a munkást dicséri:

*Különb vagy százszor, mint a gazdag ösök
Pazarló sarja! Mint a kártyahősök!
Kéjenc mihasznák — ifjak és idősök! —
Écartés, turfos, címeres herék!*

Eszményei: a haza, szabadság, egyenlőség, testvériség, jóság, a lelkesedés a közösséget; gyűlöletének céltáblái az arisztokrata klubok, a zoké-klub nyegle gőgje, a kaszinói becsület, amely párbajjal méri a jellemet, a gazdagok szívtelensége, a képmutatás, mely elítéli a bukott leányt: mind eszményei, mind haragjának céltáblái a haladó polgárság erkölcsi idealizmusának tárából valók. Évről évre márciusi ódákat ír (mint valamivel később Szabolcska Mihály karácsonyi és húsvéti verseket): itt pozitív formában adva elő az elveket, amelyeket másutt szatirikus módon fejez ki. Eddigi hősei: a cézár, az udvaronc és a kóbor költő mellett új hős jelenik meg verseiben: Jézus. Hozzá méri a világot, s a kedvezőtlen eredményt mint egy adút vágja az uralkodó osztály arcába. Legjobb versei tárgya, hogy Jézus otthagyja a nevében pompázó világot (Jézus karácsonyfája, A názáreti kaszinó, A keresztördelő, Valaki jár a csatatéren, Föltámadás, Keresem az Istent)³. Felületes pillantásra azt hihetné az ember, hogy Ábrányi az épp ez idő tájt fellépő keresztényszocializmus alapján mond ítéletet a világról. De jobb megnézésre észrevesszük, hogy Ábrányinak semmi köze istenhez és valláshoz: mint egy márciusi ódájában nyíltan kimondja: „Ha márciusnak idusán Vallásomat kérdezné valaki, Én azt felelném néki igazán: Az én vallásom a hazám!” Ünneplő verset ír Zolához, mint a Dreyfus-pör hőiséhez, — aminek része lehet benne, hogy a katolikus klérus lapjában, a Magyar Szemlében 1903-ban Gáspár Imre valósággal lezsizdózza. Valóban Ábrányi csak tromfnak használja az evangéliumi erkölcsöt a fennálló igazságtalanságok ellen, ő a társadalmat a haladó polgárság erkölcei alapján ítéli meg. Azért is oly biztos, fölényes, diadalmas a hangja, mert a támadott osztályt voltaképp annak tulajdon elvei alapján ostromozza, — csak ő még hisz ezekben az

³ Hasonló az eszméje GÁRDONYI G. Igazság a földön c. költeményének is (1896.)

elvekben, mikor ez az osztály a gyakorlatban már elhagyta őket. (Költeményei, 1902, Singer és Wolfner, Epilóg, uo. 1903.)

Vakság volna észre nem venni, hogy Ábrányi mindezt rendszerint szellemes alapötletre épített, talpraesett szerkezetű, pompásan csattanó, lendületes dikciójú versekben mondja el, hogy költészetében sajátos új és szépen-csengő hang szólalt meg, s az is csak verselése bravúros csengését és dikciója pátozát hitelesíti és fokozza, hogy a sorokat a francia költészettől tanult s nálunk először tőle alkalmazott enjambementtal töri meg és a természetes beszéd benyomását szolgáló rövid mondatokkal frissíti fel, ilyenformán:

*Bujósdít játsztak. Kanyarogtak szerte
A faragott szentek közt. Röpködött
Mind valamennyi. Egymást majd levverte.
S míg meg-megbújtak a kereszt mögött,
Sapkájukat a vérző szegre tették.
Igy játszottak soká. Ekkor, talán,
Mert bús mogorva arcom észrevették,
Továbbszaladtak, visszanézve rám . . .* (Költeményei, 12. l.)

Századunk elején már akadnak, akik észreveszik e költészet korlátait. A szocialista képzettségű Ignotus már 1894-ben észreveszi Ábrányi társadalom-szemléletének és szeretetpolitikájának hibáit: „az irgalom és a jótékonyosság, írja, felesleges, mert céltalan, és a vajszív egy poltúrával sem ér többet a kőszívnél. Sem az egyesnek, sem a közösségnek jószándéka nem segít azokon a társadalmi kórságokon, amelyek nem egyesek bűneinek az eredményei, hanem a társadalmi fejlődésé.”⁴ Azaz: Ábrányi azt hiszi, ha a gazdagok jók lennének, nem volna a világon semmi hiba; a gazdagok szívtelenségét és a zsokéklub párbaj-kódexét támadja a rendszer helyett, amely a parazita szívtelenséget lehetségessé teszi. Költői hatását az is csökkenti, hogy ha a nyomor és gazdagság ellentétét ostorozza, felindulását inkább elvi eredetűnek, mint személyes élményből fakadónak érezzük. Egy magasabb osztálybeli ember lelkiismerete háborodik fel itt a szegények helyzete fölött, körülbelül úgy, mint a reformkorban a haladó nemességé a jobbágsors felett. Bátorságában volt valami kacér tetszelgés is, amit sajnálatosan bizonyított későbbi fejlődése: a cészárok gyűlölője 1891-ben már királyhymnuszt írt, ezzel a refrénnel: „Ó királyok atyja, áldd meg a királyunk!”⁵, elégiákat írt Erzsébet királyné halálára, II. Vilmost, aki a millenniumkor meglátogatja Magyarországot, lojális ódával köszöntötte⁶, Ave rex címen pedig Károly királyt ünnepelte. Irodalompolitikailag is, noha ifjúkorában Vajda Jánosért harcolt és Gyulai ellenkéhez tartozott, később az Ady körüli háborúban már a konzervatív oldalon állt.

⁴ A Hét, 1894. jan. 28.

⁵ A Hét, 1891. ápr. 19.

⁶ Koronázási Album, 1917.

Mint némely énekes, Ábrányi is inkább a torkából, mint a szívéből énekel, inkább frappíroz, mintsem meghat, vagy felgyújt, nem száll magába, csak mutogatja magát. Kifeszített mellél beszél, s e mell szép domború, de mögötte nem látjuk az embert. Igazi műfaja a tiráda; egy-egy versének befejezése után szinte várjuk az összeverődő tenyerek csattanását. Ostorcsapásai inkább csiklandozások. Hiányzik költészetéből az a tragikus megszenvedettség, az a mély belső rezonancia, amely Adyt oly megrendítővé teszi. Szinte úgy érezzük, hogy a kornak ez a „bátor” ostorozója voltaképp összhangban van a társadalommal, amelyet ostoroz, mintha az elnyomás és nyomor nem háborítaná fel annyira, mint amennyire róla szóló szellemes és csillogó előadását élvezi. Ezért igazában nem érezzük modernnek. Költészete pompásan cseng, de valami hiányzik e csengésből: a mélyen átélt érzés igazsága. Legmerészebb gesztusai csak annyira tartanak feszültségben, mint az akrobata látása a kötélén: érezzük, nem fogja kitörni a nyakát, láthatatlan mentőháló van kifeszítve alatta. S egyszer mégis kitörte a nyakát! Nem mikor támadta a „cézárt”, hanem amikor udvariasan intervjúját csinált vele: az egykor híres Bismarck-intervjúját.

Ábrányi ragyogóan ívelő karrierjét 1890-ben különös incidens szakítja meg. 1890. aug. 7-én a Budapesti Hírlapban Bismarckkal folytatott intervjúja jelent meg. Néhány nap múlva a Magyar Távirati Iroda szétküld a pesti lapoknak egy nyilatkozatot, amelyben a vaskancellár kijelenti, hogy nem fogadta Ábrányit, az intervjú légbőlkapott. A költő fenntartotta állításait, mire a Budapesti Hírlap magától Bismarcktól közölt cáfoló táviratot. Ábrányi ezután is kitartott állítása mellett, hogy beszélt Bismarckkal, mindössze annyit ismert be, hogy indiszkréciót követett el. El is utazott Németországba, hogy személyesen kérjen elégtételt, de a herceg nem fogadta. A botrány következtében kénytelen volt lemondani országgyűlési képviselői mandátumáról (függetlenségi párti volt), s régi szerepét és rangját nem nyerte vissza többé.⁷

Költői fejlődése megakadásának persze belső okai voltak. Ábrányi egy szép versében már 1882-ben fél a kiszáradástól. „Kiszáradt forrás előtt” c. költeményében aggódva fohászkodik: „Források véde! Irgalmas nemtő! Elszáradástól óvd szívemet!” A már bekövetkezni vélt kiszáradás miatti bánat szólal meg 1886-ban a szép „Kiegett csillagok”-ban is. Utolsó kötete, 1903-ban már az „Epilóg” címet viseli. Ábrányi ekkor 52 éves. S ha ezután is meg-megjelennek, inkább csöppenve, mint csurranva, versei — amelyeket sajnos, máig sem gyűjtöttek össze —, több könyve nem lát napvilágot. S voltaképp megírt versei is az érzelmek bizonyos fogyatékoságát mutatják: szerelmes versei általában alig emelkednek az emlékkönyv-versek fölé, lírája csak akkor lendül fel, ha a közösségi eszmékért való lelkesedés táplálja őket, s mint láttuk,

⁷ FARAGÓ JENŐ: Ábrányi E. harca Bismarckkal, 8 órai Ujság, 1930. febr. 4. és PALÁGYI L.: Ábrányi E. Magyar Hírlap, 1928. jún. 24.

a személyes bensőség hiánya ezekben is érezhető. Művei zöme operák és felülmúlhatatlan bravúrosságú műfordítások (Don Juan, Cyrano, Sasfiók). A magyar nyelv minden lehetősége, amelyeket egyik ugyancsak csillogó költeményében, a máig népszerű Magyar nyelv-ben ünnepel, ott ragyog bennük.⁸

1945 után néhány évig túlbecsülő érdeklődés fordul DARMAY VIKTOR felé, egy verséért, mely a párizsi kommün iránt némi rokonszenvet tanúsít. A behatóbb megismerkedés kevéssé igazolja emléke feltámasztását. Darmay Viktor (igazi nevén Viczmándy Győző, 1850—78) egy Zemplén megyei kisbirtokos nemesszalád sarja, Kossuth Lajos zempléni költő-iskolatársának és hívének, Szemere Miklósnak körében szerezte politikai elveit, Schopenhauer, Büchner, Byron voltak az olvasmányai.⁹ Atléta termetű, féktelen temperamentumú, fegyelmet nem tűrő, a nyereségig zabolátlan modorú férfi, Endródi Sándor, Szabó Endre barátja, a nemzeti függetlenség és a köztársaság szenvedélyes híve volt. Huszonkét éves korában kiadott első verseskönyvét, a „Felhők és csillagok”-at (Tettey Nándor bizománya, 1872) különös módon Szemere Miklósnak és Gyulai Pálnak, ez éppenséggel nem rokonfelfogású két írónak ajánlotta „szeretete és tisztelete jeléül”. „A communeről” c. költeménye a kifejezéssel küzd, annyira, hogy alig sejteni mondanivalóját. Főmotívuma mégis talán: „Zsarnokság épít más nyakára, S megköt a földön mindent; De jó a jog, rombolni kezd, bár Felbószít annyi istent. Ez erők közt örök viszály van, Minden bosszulni vágyik; Egyik se gonosz, csak bűnös mind, S így lesz ez még sokáig.” Mindenesetre a vers negyedik része, mely arra int, hogy ne ítéljünk, s az ötödik, mely szerint „A szabadság — miről ők álmodtak, A világnak feltámadást hoz” elfogulatlan, gondolkodó főről és a kommunizmus iránt némi rokonszenvről tanúskodik. Mégsem csodálhatjuk, hogy Ábrányi Emil, az akkor nála még radikálisabb fiatal költő hóhéri kegyetlenségű tárcában valósággal kivégzi a könyvet; ha kritikája szigorúbb az igazságosnál, ezt nem politikai elfogultsággal, legföljebb fiatalos türelmetlenséggel kell magyarázni. A könyvbe foglalt világfájdalmas és sajnós, gyakran alig érthető versek papírizú nyelvújításos szavakkal, mint kín-bölcső, dics-tömjén s olyan sorokkal vannak megtűzdelve, mint: „Én voltam leányka, A lég ajkaidnál; Szívedbe vettél és El is sóhajtottál” vagy „Uszályod megfogom s árny-szívem felzokog.” Második és utolsó verseskönyve, az Újabb költemények (Sárospatak, 1877, Damjanich özvegyének ajánlva) már egyénisége teljesebb kibontakozását és tehetsége ígéretes fejlődését mutatja. 21 éves fővel írt kommün-versének azonban nincs benne folytatása; félreérthetlenné válik, hogy Darmay nem kommunista, még csak nem is szocialista, csak republikánus, politikai gondolkodása körülbelül rokon Ábrányiéval és Gáspár Imréével. De egy korban,

⁸ Ábrányiról: HARTMANN J.: A magyar líra a kiegyezés után, Magyar Muzsa, 1920, GELLÉRT O.: Nyugat, 1908. SCHÖPFLIN A.: Nyugat, 1920, KOSZTOLÁNYI: Új Magyar Szemle, 1920, SZÁSZ B.: Kisfaludy Társaság Évtalajai, 1922.

⁹ SZABÓ ENDRE cikke, Nyugat, 1923. jan.

mikor líránk általában az egyéni hangulatok kifejezésére szorítkozik, ő a nemzet s néha a társadalom kérdéseinek ad hangot. Sajnos, szatírái szellemtelenek, szerelmes versei közhelyesek, technikája pongyola, képzelete bágyadt, a 67-es rendszer és a Tisza-párt elleni versei (pl. Fegyverletétel, Éji tünődések, Függetlenség stb.) az egykorú politikai élclapok verseinek színvonalán állnak. Többször tesz hitet republikanizmusa mellett :

*Merész a szó, de én kimondom :
Republikánus vagyok én ;
S gyűlölöm azt a szabadságot,
Mely koronát hordoz fején.
A szabadság, mit én imádok,
Mindennél büszkébb, magasabb ;
Nem tűr az föbb urat magánál,
Nem ösmer az királyokat!* (Merész a szó)

Több erő van keserű társadalomkritikát kifejező versében, mint

*Ó mai is még, úgy, mint régen,
Van, aki él verőfényben ;
S ki tengődik ázva, fázva,
Nyomorúság pítvarába.* (Ezredévek jönnek, mennek . . .)

S még inkább „Ó hogyha tudnám” c. költeményében, melynek különösen utolsó négy sora meghatóan és költői erővel fejezi ki Darmay keserű rezignációját :

*Ó balga végzet, mily ár forra bennem,
Mit ér? — fölitta sár, homok . . .
Nem én a törpe ; amelyben születtem :
A k o r hűvány és átkozott.*

Darmay atyai barátja, Szemere Miklós, egy különben okos és szellemes kritikájában azzal magyarázta Darmay el nem ismertetését, hogy republikánus verseket írt.¹⁰ De nem volt igaza. Ábrányi E., aki a legkegyetlenebb bírálót írta a fiatal költőről, vagy Palágyi Lajos, aki szintén igen hűvösen emlékezik meg róla,¹¹ merészebben demokratikus nézeteket hirdetnek, s még a Budapesti Szemle kritikája (1874) sem hányja Darmay szemére republikanizmusát. Mindnyájan kifejezőmódja művészetlenségét kifogásolták, sajnos, nem joggal. Egy-két verse — nem több — mégis kiemelkedik nemcsak Darmay versei, hanem az évtized átlagos verstermésének színvonalából is. Ezek arra vallanak, hogy Darmayban több érzelmi és eszmei mélység volt, mint amennyit fiatalosága s heves, fegyelmezetlen természete kifejezni engedett. Összeférhetetlen, civódó természete ui. meghasonlásba kergette az irodalmi étellel,

¹⁰ Egyetértés, 1877.

¹¹ Koszorú, 1884, jún. 29.

szerencsétlen szerelme pedig az egész világgal. Egy nekrológ szerint az is hozzájárult megtöréséhez, hogy nem fejezhette ki teljes nyíltsággal szabadságot követelő eszméit.¹² Dózsölésben, éjszakázásban keresett vigaszt és feledést, — s az atléta termetű férfi betegen, az embereket gyűlölvé, minden szellemi munkával felhagyva, 27 éves korában meghalt.¹³

Mint az első magyar „szocialista” versantológia, a Külföldi Viktor szerkesztésében megjelent Szabadság-költészet bevezetésének írója került szocialista költő hírébe GÁSPÁR IMRE (1854—1910), ez az ifjúkorában sokat ígérő, de gyenge jelleme miatt csakhamar elzüllő és igazi értékek alkotásáig sohasem emelkedő művelt irodalmár.^{14—15} Voltaképpen az említett bevezetés is elárulja, hogy Gáspárnak sejtelve sem volt a szocializmusról, amelynek szekerére részben fiatalos idealizmusból, részben sértődöttségből és érvényesülési vágyból rövid ideig fölkapaszkodott, hiszen itt is azt írja: „A munkásköltészet tehát oly vigasztaló, mint a vallások írott nyilatkozatai. A munkásköltészet a társadalom valóságos imádsága.” „Jézus Krisztus a köznép barátja és apostolai valóságos szocialisták.” Marx, Engels, Lassalle, nevét nem említi, de a munkásköltészet művelői közt felsorolja Bérangert, V. Hugót, Petőfit, a fiatalok közül Ábrányit, Kiss Józsefet, Darmayt és Bartók Lajost. „Dalok az időnek” (Epigon álnéven, 1876, Aigner, 99. l.) és „Ujabb dalok az időnek” (1878, 55. l.) címen kiadott verseinek magva voltaképp nem más, mint elszánt háborúellenesség. 1877-ben ugyanis kitört az orosz—török háború, 78-ban pedig az osztrák-magyar monarchia ráteszi kezét Bosznia—Hercegovinára. Ez időben a „nem-választók” Frankel-vezette pártja, azaz a magyar szocialista párt is „a legégetőbb kérdést, a háborút helyezte akciója központjába.”¹⁶ Mint Gáspár az első kötet előszavában írja: „Oly idők járnak, melyekben az erősebb hang, bátrabb szólás nagyon is igazolt. Nagy dolgok küszöbén állunk; a mi bőrünk bánja meg, mért ne szabadna legalább rímekben, jambusokban panaszkodnunk? . . . Fődolgoz pedig az, hogy e fájó gondolatok, e tehetetlen düh sokakban forrnak; igazak nagyon, mért ne adnánk neki hangot?” S egyik legerőteljesebb versében, a Prológ-ban:

*Az ágyúk újra zengni fognak,
A vér patakja megered,
Az árvák újra csak zokognak
S megválnak tőlük ezerek.
A falvak újra földig égnék
S a vészharangok konganak, —
Piros az ég, kifosztott népek
Irtak rá véres átkokat!*

¹² DENGI JÁNOS cikke, Hölgyek Lapja, 1878. máj. 26.

¹³ Névtelen hír a Fővárosi Lapokban, 1879. márc. 31.

^{14—15} SZIKLAY LÁSZLÓ írta részletes életrajza: A századvég ellenzéki irodalmának történetéből szép szorgalom alapuló adatgyűjtés terméke, de Gáspár pozitív vonásait felnagyító, bűnein pedig átsikló eljárásával túlságosan megszépíti hősét.

¹⁶ ARANYOSSI M., Frankel Leo, 1952. Szikra, 145. l.

A veszedelmet pedig szerinte a fejedelmek hozzák reánk, tőlük kell megszabadulnunk. Ugyanezt mondja ki „Európa” c. versében is: „Azért készülnek, kelnek egyre Európa fényes művei, Hogy eltiporják, szertezúzzák Koronás gazok seregei?” Álmodik ugyan forradalomról, világesatáról, de csak a világbéke érdekében (II. kiad. 59. l.). A szocializmushoz aligha van köze, mert „A nemzetek” c. versében Franciaország így beszél: „Sedan, népem rút eleséte (sic!), Ó csillagtalán éjszaka! — S nemzetek vak kétségbeesése, A kommün téboly korszaka!” (46. l.) Az „Újabb dalok az időnek” előszava már több rokonszenvet tanúsít a szocializmus iránt, anélkül, hogy jelét adná ismeretének. Az előszó szerint ugyanis a „társadalmi”-nak nevezett mozgalom még nem vert nálunk gyökeret, de ideje elhinteni magvát hazánkban is. Mert „Ez az irány ment meg mindent, ami nagy és nemes; köztársaság, világszabadság, örök béke, hazaszeretet, hit . . . mind segítségével foglalják el más önzőbb és szennyes hatalmak által bitorolt trónjukat!” A Megváltó is ennek az iránynak volt egyik elindítója. S „A jövőből” c. verse már nemcsak háborúellenes, bátor és energikus szavaiból az inséges nép jajkiáltása is kihallható: „Forradalom jó! Küzdtenek már Fejedelmekért, honért, hitért, Az éhhaló mozdul meg immár, Ki kenyeret híjába kért!” Gáspár eszmeileg körülbelül ott tart tehát, ahol az egykorú Ábrányi Emil: a királyokban látja a társadalmi bajok okozóit. Nemcsak Marxot vagy Lassallet nem ismeri, de valószínűleg egyetlen utópista szocialistát sem. „Szocializmus” — nem több, mint homályos elégtelenség, amelyben nemzedéki összeütközés vegyül az okaikban nem tisztázott társadalmi nyugtalansággal. Tagadhatatlan, hogy ebből az érzelmi állapotból egy értékeesebb jellem és komolyabb szellem idővel könnyen eljuthatott volna a szocializmushoz, Gáspár a klerikalizmushoz jutott.

Csak a köztársasági gondolatig merészkedik ENDRÓDI SÁNDOR is, aki 1889-ben lelkesen köszönti a brazíliai republika kikiáltását, abban a hitben, hogy e kormányforma megmenti a délamerikai államot a háborútól. Ha majd Európa népei harctereken pusztulnak,

*Te mindezt a sok örültséget
A bösz viadalt, vad bukást,
Néptestek roncsain üvöltő
Vértort — ítéletpusztulást —
Ó mindezt látni fogod egykor,
Hatalmas nagy Brazília!
S elfog a szánalom fájdalma,
A részvét tiszta bánata, —
Ugy véled: g y e r m e k e k sikoltnak,
Hangjuk szíved' hasítja át,
És vasmarkodban összerezdül
A játszi, könnyed olajág.*

(Összegyűjtött költeményei, II. 254.)

Arra a rokonszenvre, amellyel a 70-es évek fiatal értelmisége a proletariátusra és a szocializmusra gondol, jellemző INDALI GYULA, e fiatalon valószínűleg öngyilkossá lett költő (1851–80) *Az életunt* című posthumusan megjelent versesregénye.¹⁷ Indali ahhoz a sima jambusokban verselő világfájdalmas költőcsoporthoz tartozik, amelynek Reviczky volt legnagyobb tehetsége, de Indali panaszait sem megfogható gondolat, sem konkrét tartalom nem teszi átérezhetővé. Az életunt c. verses regénye (1876-ból) tárgyánál fogva mégis megragadja figyelmünket. Hőse egy züllött, blazirt főúr, megismerkedik egy erényes és hazafias munkás testvérpárral, s a lányba beleszeret, a férfit pedig, aki leckét ad neki hazafiságból, azonnal tisztelni kezdi és barátjává fogadja. Az ismeretség hatására a züllött gróf erkölcsileg megjavul, s a szabadságharcban egy ütközet szünetében megesküszik a leánnyal. A minden életismeret nélküli naiv költemény jellemző dokumentuma a proletariátus iránt felébredő érdeklődésnek és rokonszenvnek, de egyben a dolgozók nemismerésének is.

A 80-as évek

(Az osztályharc megszólalása)

A magyar társadalom kb. 1880-tól mélyreható változáson megy át, melynek szembeszökő vonása az osztályharc fokozódása. A 70-es évek elnyomorodása és elégedetlensége ugyanis még nem élte ki az osztályharcot, már csak azért sem, mert a kapitalista fejlődés a 70-es években megáll, tehát nincs erős polgárságunk, egy időre a proletariátus szervezkedése is visszaesik s a politikai porondon egyelőre csak a birtokos osztály játszik szerepet. A 78-tól megélnékülő s 81-től államilag is támogatott gyáralapító kedv következtében azonban Magyarország kezdi kapitalista ország képét ölteni. 1878-ban Frankel vezetésével megalakul a „nem-választók” proletárpártja, majd 80-ban a Magyarországi Általános Munkáspárt, Budapest meg nagyvárossá válik, a modern metropolisok fényűzését, nyomorát és bűneit hordozva magában. Mivel azonban a német piac elzárkózása és az olcsó amerikai búza beözönlése következtében a mezőgazdaság helyzete ugyanakkor megromlik, előkelő körökből megindul a gazdasági és felekezeti reakció. 79-ben gróf Károlyi Sándor vezetésével agrármozgalom indul, a Németországból kiűzött keresztény szocialista Rudolf Mayer és a Gazdakör hatására Apponyi Albert 81-től agrárvámokat, birtokminimumot és a váltóképesség megszorítását követeli, a felsőház 82-ben visszautasítja a vegyesházasságról szóló törvényjavaslatot s ugyanebben az évben robbanásszerűen kitör a 87-ig tartó viharos antiszemita mozgalom, melynek öntudatlan célja a túrhetetlennek érzett kapitalizmus visszaszorítása volt s amelyet főképp a katolikus klérus és a birtokaiból

¹⁷ Költeményei jóval halála után, 1902-ben BOTH ISTVÁN rendezésében jelentek meg könyvbegyűjtve, Zilahon; életrajzát LÉGRÁDY MÁRIA írta meg s adta ki a költő addig kiadatlan verseivel, többek közt *Az életuntal* együtt, 1937-ben.

kicsöppenő dzsentri támogatott. Így többretű éles osztályharc indul meg ; jobbról a nagybirtok és klérus, balról a proletariátus mind nagyobb erővel fordul a kapitalizmus ellen — s a kor költészetében a küzdelem mindkét iránya tükröződik : a dzsentri romantikus antikapitalizmusa és a proletariátus szocialista antikapitalizmusa egyaránt. Mivel pedig a földtelen parasztság egyelőre munkát talál a vasútépítésnél és egyéb közmunkáknál, előáll a feltűnő jelenség, hogy fejletlen kapitalizmusunk ellen hamarabb indul meg a harc, mint pusztító régi latifundiumaink ellen.

Az első magyar költő, aki nem az uralkodó osztály tagjának sajnó lelkiismeretével, pusztán elvi alapon, hanem saját élményei alapján bírál s az átélt nyomorúság hatása alatt a szocializmus küszöbéig is eljut : PALÁGYI LAJOS. (1866—1933.) Küzdelmes ifjúság után írói érdemeiért (noha oklevél nélkül) a 90-es években polgári iskolai tanárrá nevezik ki. Bátyja Palágyi Menyhért, a nagytehetségű idealista filozófus ; meghitt barátság fűzte Vajda Jánoshoz és Komjáthy Jenőhöz.

Első könyve, a *Küzdelmes évek* 1890-ben jelenik meg, de különböző lapokban már 82-től olvassuk verseit. Lángoló erkölcsi idealizmussal lép a társadalomba, de mindenütt azt tapasztalja, hogy a világ bűnnel van tele. Mivel mégis kénytelen megalkudni és szolgálni azokat, akiket gyűlöl, állandó benne a javítás és az önvád pátosza s állandó problémája, hogy harcoljon-e vagy alkudjon meg, mint a többiek. Egyelőre nem tud lemondani a harcról. Régiségtárban c. költeményében gyűlölettel átkozza meg a durva erőszakot, hatalmi jogot, a Családi sírboltban az ott-fekvő nagyurakat. Legláztóbb és nyersebb verse, A marha, a katonai sorozást ítéli el:

*Tanítják, hogy kell embert ölni,
Rabolni és gyilkolni kéjjel,
A hit szavát végképp feledni,
Szűzön erőszakot követni,
Országot, népet dúlni széjjel,
Anyját, testvéreit ledöfni,
Ha a parancs ezt úgy akarja,
És mindezt megtanulja bambán
A marha, a marha.*

Gyengéd verseket ír a kórházzról, árvalányról, beteg gyermekről, toloncokról, a dermedt verebegről, e „szárnyas proletárokról”. Könyve egészben kegyetlen erkölcsi kritika a társadalom fölött. Mintha Ibsen és Tolsztoj eszméi visszhangoznának benne. Ujjongva várja az uralkodó erkölcstelenség pusztulását :

*Ó az az óra, végső óra,
Tépett szívemnek ünnep volna,
Mint halálmadár tetemen,
Ujjongnék az enyészetben.*

(Szabadon)

Mintha az anarchia erkölcsi idealizmusával akarná a társadalmi problémát megoldani :

*Nincs népem és nincsen családom,
Szabadon állok a világon,
Nem köt le többé semmi földi rög.
Nem ismerek országhatárt körültem,
Ki ember, azt testvérül fogadom.
Mindnyájunknak egy a keserve,
Mindnyájan egy bilincsbe verve,
Kitörni vágyunk büszkén, szabadon.*

(A hatalom ellen)

A *Komor napok* (Athenaeum, 1891) már politikusabb szellemű kötet, az új szocialista társadalmat várja benne. A Törvényszéki palotában írja :

*Mert itt a rend, hogy mit a múlt rabolt,
Azt a jelen csak gyarapítsa még,
A tehetetlen legyen itt vezér,
Úr az elsatnyult utód, a ledér,
S felszínen ússzék minden söpredék.
Ez itt a rend, ezt védi ősi jog
S börtönbe jut, ki vétkez ellene ;
De jó majd új kor új törvényivel,
Erőszakot, bünt ó hogy söpör el
Testvériségnek ősi szelleme!*

„Május elsején” c. költeményében :

*Fajok, színek közt nincs többé különbség,
Egy szeretetben eggyé olvadunk,
A nemzetek közt megszűnt a különbség,
Világ munkási : egy nemzet vagyunk.*

E versek (továbbá A munkás vasárnapja stb.) olvasásakor megértjük, hogy költőjükben az első magyar szocialista költőt látták. De itt-ott már mintha egy válság előszele is megcsapná az embert :

*Szívembe is belopózott a mótely :
Hatalmi vágy s önérdék, kapzsi, rút,
S egy szebb világtól elszakít a kétely :
Hogy szebb világba ember sose jut.*

(10. l.)

Másutt pedig : „Mert amit el lehetne érni, Azért nem érdemes itt élni.” (67. l.) Körülbelül egy évtizednyi küzdelem után végül abba hagyja a harcot. A Népszavában 92-ben még számos verse jelenik meg, s előfizetési felhívása szerint is a költőnek „amíg látnia kell, hogy milliók meg milliók küzdenek kétségbeesetten s miképp pusztulnak, amíg hallania kell azok jajszavát, kik ki vannak zárva a társadalom haladásának áldásaiból”, oda kell fordulnia, „hol küzködő,

szenvedő embereket lát.” (Szept. 23.) A lap tárcája is „mint kiválóan munkás-költőt” méltatja. „Habár nem áll egészen a szociáldemokrácia álláspontján s nem oly költőnk nekünk, mint a német Seidl és a többiek”, mégis „az első poéta, aki a munkásnép nyomorával foglalkozik, aki a szenvedő emberiség érdekében éles, maró gúnyral támadja meg a hatalmasokat és a kizsákmányolókat.” (Uo.)

Palágyi a szocializmus küszöbére ért — de ekkor váratlanul visszafordult. A fordulat 93-ban történik meg, — később látni fogjuk, miért épp ekkor — Magányos úton c. kötetében. Rendkívül érdekes előszava visszapillantás és számadás addigi pályájáról: Gyermekkora óta küzdött anyagi nehézségekkel, s mikor verset írt, azt hitte, hogy küzd, cselekszik, a világot mozgatja: „Azt hittem, hogy szenvedő és elnyomott emberekért szállok síkra és az ő jogaikat fogom kiküzdeni.” „A társadalmi kérdésnek lírikusa voltam, mielőtt a szocializmusról sejtelmem lett volna: és ez a modern szellemű áramlat csak arra volt jó, hogy felnyissa szemeimet és megoldja ajkaimat.” „Ha van párt, mely lírámmal rokonszenvez, akkor ez nekem nagy erkölcsi elégtételt nyújthat, de ez mitsem változtat poézisemnek merőben egyéni jellegén. És ha volt is talán időszak, midőn túlságosan a társadalmi tendencia hatása alatt állottam, e perióduson én már régen túlestem. Éreztem mindig, hogy nincs oly társadalmi rendszer, mellyel az emberiség bajait meg lehetne gyógyítani. Sejtettem mindig, hogy a legtokéletesebb intézményekkel sem orvosolhatják teljesen az emberi nemnek átöröklött végtelen nyomorát. Gazdasági szisztémákban, mely a tőke és munka közti ellentétet teljesen megoldani tudná, nem hiszek.” „Elsősorban nem az intézményeket, hanem a szíveket és elméket kell reformálni. Mit ér minden ekonómiai, technikai és természettudományi bölcsesség, ha korhataggá válik az emberi társadalomnak erkölcsi fundamentuma!” Van ugyanis egy belső törvény, s a költőnek, filozófusnak éppen ezt kell feltárnia. „Minden igazi költészetben az érzéseknek egy következetes rendszere foglaltatik, és minden következetes érzésrendszerben maga az istenség nyilatkozik.” De a hivatás érzete nem mindig egyenlő bennünk. „Első fiatal hevemben azt hittem, hogy szavamtól meg fognak dőlni minden bástyái a múltból ránkmaradt előítéleteknek és porba fognak hullni a szolgaságnak minden ránk átöröklött bilincsei.” De csakhamar keserűen kiábrándult. „Lassanként be kellett látnom, hogy a költő álma mitsem változtat a való élet folyásán.” „Kezdetben szitkozódtam, aztán sírtam, méltatlankodtam és végül már csak — szemlélődtem, rezignáltam.” Lehet, hogy lelkesebb korban és érezve, hogy a költő szava reális mozgatóerővé válhat, más irányban fejlődött volna. De „talán jó is volt, hogy a viszonyok lehűtötték gyermekem heveskedésemet; talán éppen a súlyos kiábrándulásoknak köszönhetem, hogy magasabb és magasabb célokat tűztem magam elé. Ha visszatekintek a múltra, látom, hogy kezdetben mennyire rabja voltam az egyoldalú társadalmi szempontoknak. A kicsinyes élet-harc nagyönis fogva tartott, az osztályok súrlódásának túlságos jelentőséget

tulajdonítottam . . . Éppen a viszonyok kedvezőtlenységének köszönhetem talán, hogy magamba szállva, magasabb álláspontból látom a dolgokat és felzabadosok soknemű, kóros idegen befolyások alól. A művészet dolgában nem ámitanak többé a naturalizmusnak kopott frázisai. A materialista tanok ürességéről mélyen meg vagyok győződve . . . Az emberi nem haladásáról szóló optimista elméletekben erősen kételkedem. Jobban, mint valaha, érzem, hogy az egyének vissza kell vonulnia önmagába, és magában kell megtalálnia, amit kívül hiába keresett." És „aki mélyen átérezte az emberi nyomorúságot, az felemeli szemeit a végtelenhez.”

Palágyi tehát elfordul a szocializmustól, a lélek és a végtelen felé. Oly fordulat, amelyet Menyhért bátyja és Komjáthy Jenő körülbelül ugyanezen időben tett meg — de Komjáthy ugyanakkor megmaradt forradalmi költőnek. Nincs magyar költő e korban, aki a fordulatról való gondolatait ily világosan kifejtette volna. Palágyi persze ezután is megőrzi részvétét a szegény külvárosi gyermekek iránt (Hintaszéken), képet rajzol a gyárosról, akinek a profit fontosabb, mint a reábízott emberek élete, (Robbanás a gyárban), bemutatja az osztályáruló lelkifurdalásait is (Mesevár), de a tömegben és a haladásban nem képes hinni többé :

*Eh, bánom múltam tévedését,
Miért nem bírtam észrevenni,
Hogy csak oly tömeg él, mély aljas,
Vagy mely szeretne aljas lenni!* (Kerti mulatság)

Így szükségszerűen jut az egyedülállás Ibsen Népgyűlöljére emlékeztető dicséretéig :

*Mindenkitől elzárkózom már,
Legyek szabad, szabad,
Aki e földön legmagányosb,
Az leghatalmasabb.* (38. 1.)

Szakítása a szocializmussal egyre határozottabb : 96-ban már népkaszinók felállítását ajánlja, nehogy a munkások az osztályöntudat, e „hamis, veszedelmes, romboló ál-öntudat” hatalmába kerüljenek és társadalomellenes izgatásokra vetemedjenek.¹⁸ 98-ban lesújtó bírálatot ír Mezőfi Vilmos Weitling-jéről és a német szociáldemokrácia egyházas türelmetlenségéről.¹⁹ Az elfordulás természetesen költői természetben is tükröződik. 1894-ben írt operaszereű drámai költeményben, *Az ifjú szerzetes*-ben ábrázolja, hogy a hatalom nem boldogít, csak a világtól elforduló szemlélődés. A dráma előszavát Palágyi Menyhért írta, rámutatva, mily messze fejlődött öccsének költészete első

¹⁸ Főv. Lapok, 1896. jan. 19.

¹⁹ Magyar Kritika, 1898. febr. 15.

köteteitől, mikor, bár saját szíve sugallatára hallgatott, gyakorta „egy párt-nak riadóját” fújta. Palágyi Lajos „*Nemzeti dalok*” c. kötetében (1895) hazafias versek (A magyar bánat, Az erdő mozdulatlan, A magyar nyelv stb.) váltakoznak morális kifakadásokkal, saját nemzeti szerepét illető illúziókkal, öntudatlan Messiás-várással (Meg fog születni ő is), a jelen társadalmi rend elítélésével (Megalkuvás) és ugyanakkor „vályúhitű lázadók”-at, „szénaelvíű hősök”-et emlegető antiszocialista hangokkal. (A cigánygebék). *Bibliai emlékek* (1896. Corvina, 121. l.) c. kötete bibliai motívumok jelképes feldolgozása, általános emberi, rendszerint erkölcsi tanulságokkal. Legszellemesebb köztük a Babel tornya : amely a világnyelv-kísérleteket gúnyolja ki :

*És kész az új nyelv . . . ő de gyászos végzet!
Hiába volt a nagy mű, melyet végzett!
A nyelvzavar még szörnyűbb, rémitőbb : —
. . . Egy nyelvel több van, mint volt azelőtt.*

Új költeményei-ben (Singer és Wolfner, 1901) már nem is érint társadalmi problémát. A forradalom csak „A nélkülöző gyerek”-ben rémlik fel egy pillanatra, ilyenformán :

*Habár gyerek, többé nem fiatal már,
Meg van mérgezve ártatlan szíve,
Kis öntudatlan-lelkű forradalmár,
Csak vést és romlást hordoz lelkibe.
Vigyázzatok, ha felnő az a gyermek.*

A könyv alapeszméje, hogy az emberi törekvések múló jelenségeivel szemben az örök természettel, a végtelennel kell vizsgáztatni : „Légy üdvöz tenger, kit a szív sóvárga, Te végtelen, a véges enyhülése, Beléd özönlik a föld minden árja, Benned, örök, örökre elenyészve!” A tenger és az ég a végtelenség két megnyugtató jelképe számára.

Palágyi ezután is termékeny, sokoldalú költői működést fejt ki. (*Költemények*, 1907, három kötet epigramma : *Magyar állapotok*, 1911, *Deres*, 1922, *Parittyá*, 1924, *A hanggyák*, 1924, *A Hesperidák kertje*, drámai költemény, 1911., *Rabszolgák*, 1904., a Spartacus-lázadás feldolgozása opera formájában, *Az anya-föld* c. eposz, 1921.) Széles skálájú költő, állandóan hullámozó, mélyen érző, sokhúrú költői kedély. Van benne páthosz és szatíra, társadalomkritika és filozófiai szemlélődés, átérzi a szerelmet és finoman rezonál a természetre is. Kár, hogy túlságos hajlama van az allegorizálásra és nyelve nem tudja követni vonzó érzéseit és tartalmas felismeréseit. Teli van papírizű nyelvújítási szavakkal és elavult alakokkal, mint pl. létharc, életmámor, ara, vala. (a Komor napok-ban), teng-élet, (Magányos úton).²⁰ Még 1901-ben is így ír :

²⁰ 1891, 271. l. — lf. cikke.

*Hervadt volt h o n o m, midőn útrakeltem,
De téli tájon új v i r á n y r a leltem.
Az ősz mögöttem messze elmaradt
S u t ó l é r é m az elröppent nyarat.*

(Az ősz hona, Új költeményei-ben)

Ugyanezen költeményében ilyen szavak fordulnak elő: álmból, megváltand, nekül, dallál, „egy égi sugár vezérele engem szebb honba repesve”, fúrdjon, ozt’, „Ó szép csodabáju vala A kékszemű szende ara!” Mintha Szász Károly vagy Dóczy Lajos fordításaiból tanult volna magyarul.

De egy-egy elmés utoisó strófája vagy sora pregnánssá sűrűsödik. Egy időtől aztán gyakran nem is írja meg az egész verset, csak az utolsó strófát. Így születik több kötet epigrammája, amely műfajnak egyik legkülönb művelője.

Mindez nem volt elég arra, hogy a hivatalosság elfeledje ifjúkori szocialistaságát. A Budapesti Szemle fanyar bírálata szemére veti a népies versalakok kerülését s valótlanul azt, hogy „a haza eszméje, sorsa, szeretete egyáltalán nem talál hangot az ő lantján. E részben úgyszólván kozmopolita.”²¹ 1920 jún.-ban, a Tanácsköztársaság bukása után a bosszúszomjas reakció mint „destruktív”-ot megfosztotta tanári nyugdíjától és kizárta a Petőfi Társaságból. Az irodalmi hagyományokat tisztelő öreg költő kétségbeesve küzd a sérelmes határozatok ellen. Hiába. A Társaság, illetve elnökei: Herczeg Ferenc és Pekár Gyula engesztelhetetlenek. Palágyi 1931 májusban ötoldalas röplapot ad ki írotársai részére, amelyben feltárja üldöztetése rémregényét.

Utolsó éveiben nagyon magára marad. Míg a konzervatív körök forradalmárnak tartották, a Nyugat szemében — kifejező eszközei miatt — művészetlen volt, s a szocialista irodalom, amelyből kivált, elfeledte előd volta érdemét. Pintér Jenő becsüléssel írt róla irodalomtörténetében, Vajthó László 1926-ban kiadta *Válogatott költeményei*-t, Sporer Andor (1937) disszertációt készített róla.

Annak a felvidéki nemességből származó költőcsoportnak, mely az új eszmék és érzések iránti fogékonyságával kiemelkedő szerephez jut a századvégi modern magyar líra megteremtésében, jelentős tagja RUDNYÁNSZKY GYULA (1858. Özdöge, Nyitra megye, — 1913.). Ide-oda csapódik életének ellentmondó tapasztalatai és az ellentétes koráramlatok közt. Birtokos nemesi származásának és katolikus neveltetésének előítéletei megütköznek író-léte nyomorának tapasztalataival, s könnyen befolyásolható lényé egyaránt rezonál a szocialista és a szocializmusellenes törekvések, a katolicizmus, a nacionalizmus és az általános emberi szolidaritás eszmeáramlataira. Valósággal az összes századvégi szellemi irányok keresztezési pontja, — nem csatateré, mert Rudnyánszky lelkében az ellentétes irányok békésen megférnek egymás mellett. Ő éppúgy ír Mária-himnuszokat, mint Casanova-dalokat; reményke-

²¹ 1901, — z. cikke.

dik a forradalomban és agitációs verset ír a szocialisták ellen. Nem véletlen, hogy szerkesztője volt a klerikális Magyar Szemlének s olykor munkatársa a Népszavának. Ellentmondásos világnézetét és magatartását ha nem is teljesen, de nagymértékben magyarázza a IX. Pius, illetve XIII. Leo syllabusában és encyklikájában jelentkező úgynevezett keresztény szocializmus, amely azt hirdette : szociális kérdés van, de a vallás és erkölcs megoldja, mert eltörli vagy legalábbis enyhíti az osztályharcot.²²

A 80-as években két verseskönyve jelenik meg : *Fényben, árnyban* (1876—86. Aigner, 1886. 266. l.) és *Nyár* (1886—9. Grill, 1889. 282. l.). Mind-egyiket szokatlan verbális bőesség és készség jellemzi : de ez nem kevésbé válik kárára Rudnyánszkyknak, mint előnyére, mert több szava van, mint mondani-valója, s így gyakran üres bőbeszédűségre csábul, sőt nemegyszer érezhetően a szavalhatóságra törekszik s a közönségre les. Rudnyánszkyknak szenvedélye a reflexió, de reflexiói gyakran szólamszerű közhelyek, melyek éppoly simán folynak tollából, mint jambusai, nem süt át rajtuk az élmény (pl. Elvesztett éden, Temetésen). Állandó közhelyei panaszok a silányság érvényesülése miatt (Sötétben), az önzés, az anyagiasság, a pénz uralma miatt, mely a lelket sárba tiporja. Százszor elmondja a papos bölcsességet :

*Óriás csodáit építi a század,
De az ember mégis törpe és beteg;
Göggében a szellem isten ellen lázad
S múltó gyönyörért hord jármot a tömeg.*

(Szerelem, dicsőség)

Többször ad hangot az évtized legfontosabb magyar társadalmi problémájának, a régi nemesség pusztulásának. De ő, szemben haladó kortársaival, dicsőíti és siratja a nemességet (Egy régi udvarházban, Egy öreg nemesbez, A magyar nemességhez, Rokoko, Egy vén nemes halálára), a haladástól, művelődéstől a magyar jelleget félti, az ipar és kereskedelem művelőit mint kozmopolitákat támadja (A kozmopolitákhoz, Lejtőn, A költő a nemzet ajka). A pusztuló nemesség iránti rokonszenvét finoman, mert sejtetve érezteti Az idegen c. költeménye, ahol leírja, hogy zarándokol egy kopott öregember az általa jólismert kastélyhoz, melynek erkélyén egy hölgy kacagva nézi, mit néz ott „az a hóbortos idegen”. Konzervatív gondolkodására jellemző az a tanácsa, amelyet Egy jó háziasszonynak ad : „S vigyázz! Ha tintás a nő újja : csúfság! Oltár való a nőnek, nem tudomány!” *A templom és gyár*-ban úgy állítja szembe a két épületet, hogy az utóbbi marad vesztes, mert a templom így szól hozzá : „Szülője önzésnek, nyomornak! Te tápot adhatsz a gyomornak, — A szellem üdve én vagyok!” Többször kifejezést ad türelmetlen sovinizmusának, hogy ebben az országban mindenki magyar tartozik lenni (Az oláh testvérek), *Gróf Károlyi Istvánhoz* c. ódájában pedig ezt hirdeti : „Minden

²² ANATOL LEROY — BEAULIEU : La papauté, VII—VIII. fejt.

ember legyen itt magyar! S kinek más a nyelve, szíve, vére : Vagy simuljon, vagy vesszen ki mind,” — amin már az egykorú Budapesti Szemle is megütöközött, nemcsak embertelensége, de célra nem vezető hangossága és türelmetlensége miatt is.²³ *Kozmopolita költészet* c. költeményében viszont Rudnyánszky bátran követeli a jogot, hogy a költő túlnézzen a szűk falusi láthatáron s az egész emberiség ügyét-baját is megénekelhesse.

Másik állandó motívuma, hogy ő a kor bűnei ellenére hisz Istenben, az eszményben és az álomban, rajong a költés és a költészet mámoráért és a dicsőségért :

*Ó boldog az, kinek az élet álom :
Nem érez önmagában Zaharát,
Város ködében csüng napfényes tájon
És zárt falak közt végtelenbe lát!
Nem fáj szemének a sötét valóság,
Tövisei álmában csupa rózsák,
S még szenvedése is csak üdvöt ad ;
Lehet az ember aljas, rideg, álnok :
Őt a mulandó létből édes álmok
Ringatják az öröklétbe át.*

(Az élet álmai)

e

Olykor viszont, mint barátja, Reviczky, kiábrándultan vádolja a dalt, mely hínárba csalta :

*Mi haszna kent föl Múzsza csókja,
Mi haszna árad fény a jókra,
Mít ér, hogy lelkem égi ihlet
Oltára s engem templom illet :
Leköpvé, rongyban, meggyalázva
Fetrengek kint az utcasárba.*

(Bankban)

Bár rajong Budapestért (A fővárosban), részvétellel írja le a galambot, mely „sártól, füsttől feketén” hull le eléje a fővárosban (Galamb a fővárosban). Keserűen ír a költő mostoha sorsáról : „A közönnnyel küzdeni, Járnai magas pályát S százszor újra kezdeni Szizifosz munkáját ; Szívnek, amely kincset oszt, Élni pusztaságon, Ez a költők sorsa most Nagymagyarországon.” (Levél Jakab Ödönnek.) A könyvet csak a kereskedelem tartja forgalomban, fakad ki egy könyvkereskedésben :

*Ez hát a sorsod nagy költő remekje :
Fakulva sorvadsz céda rongy között,
S fonséges lapjaid hogy por ne lepje,
Haszonlesés a védőeszközöd !
Nem levegő vagy, mely mindent befoglal,
Önzés szorongat reszkető marokkal
S míg annyi lélek szomjaz hasztalan,
Rendeltetésed csak az árfolyam.*

(A vén könyvárus)

Valakinek, aki azt ajánlja neki, hogy koplaljon, mert ez kell a zseninek, keserűen feleli :

*Az ifjúságot, a dalt, a szerelmet
Hiába adta az isten nekem :
A lelkem tűzben áll, míg csak lehellek,
S el kell hervadnom némán, hidegen!
Hatalmat az eszmék hiába adnak,
Hogy alkossak nagyot s dicső legyenek,
Ha nem tudok szerezni kisfiamnak
Egy csepp ruhácskát, egy pohár tejet . . .*

(Tanácsadó-nak)

A proletársorsú értelmiségi ember tragédiáját mutatja be „A gyáva” c. elbeszélő költeménye. Olykor éppenséggel forradalmat vár, mely szétzúzza ugyan a palotákkal együtt a tudományt és a művészetet is, de ő bízik benne, hogy a rombolás után minden újra fellendül (Jóslat). Mert

*Jönnie kell egy jobb kornak, midőn
A szellem, a munkás nem nyög igában ;
Hítvány napi bérért, fekete kenyérért
Nem görnyed a műhely ronda zugában
A veritékes jámbor becsület,
Mint szolgálai zsákmány,
Hogy elaszott ereje árán
Szerezzen az önzés élvezetet,
Nem! Hisz egyenlő mind, aki él!*

(Nagy idők közelednek)

1892-ben mégis *Két munkás* címen, 94-ben pedig *Búzakalászok közt és Május elsején* címen (Új költemények, 1904) szocializmus-ellenes költeményeket ír.

Mivel a lelkes, de könnyelmű költő igazi dzsentri-módon két váltóüggyben összeütközésbe jut a büntetőtörvénykönyv rendelkezéseivel, 1905. dec. 10-én feleségével Amerikába kénytelen kivándorolni, itt megvakulva New-Yorkban, Clevelandban, Chicagóban él és csak 1912-ben tér haza. Itthon jelenik meg utolsó könyve, a *Napszállat felé*, 1904—12 (Franklin, 1913. 316 l.), mely nagy fejlődés korábbi köteteihez képest. Nyelve merészebb, színesebb, verselésében pedig a virtuóztatás ritka fokára emelkedik. Érdekessége, hogy realiztikus képet fest az amerikai magyar munkás helyzetéről és a kapitalista kizsákmányolásról, és, mint az egykorú forradalmi költészet általában, ugyanakkor a világ rejtélyességét és a vallás vigaszát hirdeti, jeléül, hogy nem a marxizmus, hanem élményei tették lázongóvá. Elgondolhatjuk, hogy a szegény vak magyar költő hogyan érezhette magát a kietlen amerikai metropolisokban :

*Kárhozatos végzet, siralom siralma :
 Milliók közt élni teljes árvaságban!
 A hajótöröttek szigetbirodalma
 Nem lehet ily puszta : ott több szív s virág van.
 Rémes robajában az embervadonnak
 Irigylem a sorsát szegény Robinzonnak :
 Rejtett szigetén ő nem oly elhagyott,
 Mint e népözönnek árján én vagyok. (Tengerparton)*

Elpanaszolja a munkás sorsát is :

*Sohase tudhatjuk, mikor ér halálunk ;
 Mikor pénzt csinálunk, sírunk felett állunk.
 Gyilkosunk tűz és víz, a gyár meg a bánya ;
 Ha mind odaveszünk, az ördög se bánja! (Amerikai levelek)*

Mindezért Istennel vigasztalódik :

*Utam csillagtalan, de látom orcád,
 Igaz lélekkel indulok tehozád,
 Bölcs rendelésed békén viselem,
 Irgalmad rám világít, Istenem! (Vakok világossága)*

S még gyakrabban keres és talál vigaszt a költészetben :

*E sárteken nincs nagyobb gyönyörűség,
 Mint elmerülni álmaink ködébe,
 Hogy meg ne lásson a botor világ.
 Boldog csalódás, amikor kegyetlen
 Tülekedések lármás piacán
 Mi csak rímeknek halljuk lüktetését
 És azt képzeljük, hogy a város ajkát
 Szűz csendre áhítat pecsételi,
 Míg lelkünk harmatos mélységein
 Sejtelmes dallamok zenéje zsong.
 Így élek én most ihlető magányban
 Mohón zszibongó emberraj között :
 Futván mulandó örömeik nyomán
 A törtető tömeg belémütődik ;
 De míg a pillanat lepkéit élvezve
 A megfogott szárny hímporát letörli,
 Lelkem csendjében halhatatlan üdv
 A legszebb álmok húrját pengeti
 S a megfogamzott gondolat fuvalma
 Elringató dalt permetez reám . . . (Forgácsok, 99. dal)**

Szegényemberi szomorú megalázottságából és költő-büszkeségéből egybe-
 vegyülő életérzése teljes kifejezést talál egyik legszebb versében :

* Hasonlóan Az utcán, Szikrák a végtelenben 16. Forgácsok 120.

*Aranyvirágom, a cipőd lyukas ;
 De bár hintóid nincs s menni kell gyalog,
 Vigasztalódjál kis tündér utas!
 Meztláb járnak mind az angyalok.
 Ruhád se habselyem, meg is kopott már ;
 Mindegy! a lelked tiszta lilium ;
 Égszín a két szemed, homlokod oltár ;
 Szegényen is királylány vagy, bizony!
 A te apád a koldusok királya ;
 Ha nincsen a fiókban egy falat :
 A gondolat birodalmát bejárja,
 A dalmezőn aranykalászt arat.
 Cipőt nem adhat ; de harmattal étet
 Költészetének bársony tenyerén ;
 Mond altatóul szép tündérmeséket,
 Élhetsz az álmok mézes kenyereén.
 Ha fáradság fejcskédet levonja,
 Hozzád apád gyöngéden közelít :
 Őreg kezével a hajadba fonja
 Dalok szalagján lelke gyöngyeit.*

(Aranyvirágom)

Amerikában közelről megismeri a fizikai dolgozók életét s mély részvéttel telik meg a kivándorló magyarok, főképp a bányászok sorsa iránt. Itt tudja meg, hogy : „Szegényt a balsors mindenütt elér ; Mind könnyel sózott a munkáskenyér!” (A bánya). Odáig merészkedik, hogy rokonszenvenvel rajzolja meg a katonát, aki nem volt hajlandó belelőni az éhsége miatt tüntető tömegbe (Katona-levél). Gyakran rajzol éles satírárt a gazdagról : „Pompában úsznak a bőség heréi, A kor gyümölcse a szájukba lóg : Ti csak kolduskenyéren fogtok élni, Munkába görnyedt embermilliók.” (Forgácsok 109, hasonlóan még 44, 52, 54, 75.) De bírálata ezúttal is romantikus antikapitalista marad. Rudnyánszky állandóan dicséri a múltat, vágyódik, még forradalom árán is, az igazságosabb jövőbe is, csak a jelent, a kapitalizmust utálja. Az idilli béke és az „álmom” nevében lenézi a röplést (Forgácsok 85, 91), s jellemző „A kereszt” c. verse, mely egy öreg pap irgalmának, önfeláldozó bátorságának és a kereszt varázsának dicsőítése. Ellentmondásosságát, melyet ő egyáltalán nem érzett annak, jól világítja meg „Örök tűz” c. verse,²⁴ mely szinte forradalmi fogadkozással kezdődik :

*Leszek villámcsiholta csóva,
 Meddőre perzselt pásziton
 Gyökérerők megújítója,
 Hogy rab robotját szolgánép ne rójja,
 Alvó agyát tettekre lázítom . . .*

— s az utolsó versszak így hangzik :

²⁴ Húrpengetés c. kötetében, New-York, 1935. (!?)

*És akinek nincs már reménye,
Erdőbe bús szemet mereszt,
Rácsillan a lelkem bogárka-fénye,
Világít életem feléje,
Hogy megtalálja, merre a kereszt.*

De ha gondolkodásában nincs is rendszer, hangulataiban van. Azaz : ha nem is igyekszik megkeresni különböző hangulatai közös gyökerét, azért a dolgokra következetesen reagál : a jelent mindig elutasítja, a múltra mindig kegyelettel és nosztalgiával gondol, a nyomorultaknak lelki vigaszt ajánl, s oly forradalmat vár, mely igazságosabb társadalmat teremt. Van rendszer ebben az első pillantásra zűrzavaros reagálásban, következetesség e látszólagos következetlenségben : az a neve, hogy romantikus antikapitalizmus.

1913 dec.-ben Budapesten halt meg.²⁵

A 90-es évek

I.

(A szocialisztikus líra elnémulása)

A tegnapi történetírás úgy írta le a századvéget, mint a gazdasági emelkedés ragyogó korszakát. A marxista történetírás viszont csak a szegény-paraszti és proletár mozgalmakra függesztve szemét, nem látott ott egyebet, mint sztrájkot, zendülést, forradalmi elégtelenséget. Mindkét szemlélet való adatokkal dolgozik, mégis mindkettő egyoldalú. Az egyik nem vesz tudomást a fizikai dolgozók roppant nyomoráról, a másik meg inkább párttörténetet ír, mint az egész magyar társadalom rajzát ; egyikből a proletáriátus ínsége, másiból gazdasági, műveltségi haladásunk ténye, a felsőbb osztályok nemzeti nagyzása és eufóriája hiányzik. A kor irodalmi életét egyik kép alapján sem lehet megérteni.

Az volt a hiba, hogy mindkét történetírás csak egy-egy részét figyelte a magyar társadalomnak. Ha az egészet vizsgáljuk, rájövünk, hogy a kor életét bizonyos clair-obscur jellemezte : a századvégen már megszűnt a 73-as krach romboló hatása, a dzscentri sem pusztult többé oly rohamosan, mint a 80-as években, illetve részben akklimatizálódott, részben elhelyezkedett az állami és a megyei hivatalokban, a fellendülő kapitalizmus a gazdagodás és a jó állások lehetőségét kínálta, az állam gazdasági és politikai helyzete is megszilárdult — a kiegyezés óta eltelt negyedszázad süllyedtsége és zűrzavara

²⁵ Irodalom : Pesti Hírlap, 1905. dec. 10, napihír ; Vasárnapi Újság, 1913. dec. 14. ; PALÁGYI L. megemlékezése, Magyar Hírlap, 1928. máj. 13. — Boldog élet c. önéletrajzi verse szerint egy időben Csaba Gábor álnéven írt s már újból nevet kezdett szerezni. Lefordította IBSEN Kísértetekjét és WILHELM BUSCH gyermekverseit.

után az emberek a nemzeti nagyság mámorát és az egyéni jólét idilljét kezdték élvezni.

Erről a folyamatról pedig még a párttörténetnek is tudomást kell vennie, mert nélküle a szocialista mozgalom jelenségeit sem érthetjük meg. Így a magunk területén azt, hogy a szocialista líra, melynek a 70–80-as években annyi hangja zendül fel, a 90-es években meglepetésszerűen elnémul. Pedig párhuzamos jelenségeket figyelhetünk meg más, rokon területeken is: így a publicisztikában, ahol a párizsi kommuné iránt 71-ben még rokonszenvet tanúsító György Aladár, Ugron Gábor, Tótvölgyi Titusz, Borostyáni Nándor stb. ez időre radikális polgárokká, ha ugyan nem 48-as képviselővé, spiritisztává stb. szelődnek, a széppróza terén, ahol a radikális szemléletű Thury Zoltánnál, Papp Dánielnél tapasztalunk megtorpanást, s általában a polgári értelmiségnél, mely ez időben teljesen távol marad a szocializmustól, illetve valami fanyar fin de siècle szkepszis hatalmasodik el rajta. A jelenség annál feltűnőbb, mert maga a munkásmozgalom Európa-szerte és nálunk is épp ekkor válik szervezettebbé és erőteljesebbé. 1889-ben megalakul Párizsban a II. Internacionále, Bismarck 1890-ben feloldja a 12 éven át érvényben volt szocializmus-ellenes törvényt, a nemzetközi munkásság ugyanebben az évben kezdi meg május elseje megünneplését, nálunk 90-ben megalakul a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és működése körülbelül 1907-ig, némi átmeneti lankadásokkal, egyre harciasabbá válik. Az érthetetlennek tetsző jelenség érthetőbbé lesz azonban, ha közelebbről figyelve a dolgokat rájövünk, hogy a 88-ban lezárult „kapitalista túltermelési válságot 89-ben a gazdaság felélénkülése követte, amely lassanként ipari fellendülésbe ment át és 1895-ben érte el csúcspontját”²⁶, hogy ennek hatása alatt a 90-es években születik a revizionizmus, ha tudjuk, hogy az így növekvő jólét gazdasági illúziói mellé épp ez időben nő meg a millenniumi nacionalizmus, mely az értelmiségieket ellenállhatatlanul vonzza sodrába, hogy maga a szociáldemokrata párt a hazai viszonyokra kevésbé illő, a marxizmust gépiesen alkalmazó programjával, belső marakodásaival, Ausztriából kapott, magyarul nem is tudó vezetőivel, ez időben még túlnyomólag idegen ajkú tagságával, programjának bérharcos perspektívatlanságával, a nemzeti kérdés iránt tanúsított elvi értetlenségével, a földkérdés elhanyagolásával nem lehetett csábító a magyar költők számára, akiket a századvégen megerősödő idealista áramlatok is megzavartak tájékozódásukban. A magyar szocialisztikus líra tehát azért hal el a 90-es években, mert egyfelől a kapitalista fejlődés széles rétegekben eloltotta az elégtelenséget, másfelől mert a munkásmozgalom megerősödött. A haladó polgárság és művészete ugyanis együtt-halad a proletáriátussal mindaddig, míg a két osztály céljai azonosak s nem derülnek ki ellentéteik. Mihelyt azonban az ellentét napvilágra jut, útjaik menthetetlenül szétválhatnak. A nagyipari sztrájkok,

²⁶ SÁNDOR VILMOS: Nagyipari fejlődés Magyarországon, 1867–1900, 1954, 585, stb.

amelyeket a szociáldemokrata párt a 90-es években szervezett s még inkább az aratósztrájkok, amelyekről a birtokos osztály és a kormány szinte önkívületbe esett, megrémíthették az uralkodó osztállyal többé-kevésbé kapcsolatban levő költőket. A német irodalomban nagyjában hasonló folyamat ment végbe: a 80-as években ott is van egy messianisztikus megújulás, ösztönös demokratikus érzésből történő közeledés a szocializmushoz, de a 90-es években az átmeneti rokonszenv ott is elhal, a hiábavalónak bizonyuló lázadás nem csap át szocializmusba.²⁷ Amint MEHRING írja: „Amíg a kommunizmus kilátás, remény, vágy volt, amely tág játékteret nyújtott a képzeletnek, fennragyogott a szocialista líra napja; mihelyt világos felismerésévé lett egy szükségszerűségnek, amely világtörténelmi küzdelemben tör az érvényesülésre, bebizonyult a régi igazság, hogy fegyverzajban hallgatnak a múzsák.”²⁸

Az elpártolást, illetve szocializmusellenességet a költők különbözőképpen próbálják igazolni. Palágyi Lajos, láttuk, a társadalmi harc reménytelenségével, az emberek aljasságával indokolja, hogy a lélek és a végtelen felé fordul. Mások a vallás, az erkölcs, a nemzet vagy a józan ész nevében törnek pálcát a mozgalom fölött. A küzdelem kilátástalansága csendül ki TELEKES BÉLA szavaiból, aki így rajzolja meg a 90-es évek közepének közhangulatát:

*... ha törvény bölcse, költő vagy királyfi:
Csak egyre vágy, a nyomorért kiállni.
Más-más szerep, de egy az embere:
Kora rendjével harcot kezdene
S bénán teng... Meddő idők átka nyomja,
Csak gúnyolt eszmék gúnyoltabb bolondja.
Küzd, elbukik, vagy még korán belátja:
Nincs javulás, csak hibák változása.
Ami manap jó, majdan rossz lehet, ...
Törvény, erkölcs, vallás: mind csak szerep.
Minden pap csak maga miatt papol,
Megváltókban nem hisz többé a kor.
Beéri minden világjavító,
Ha meghallgatja egy-egy vén anyó...*

(Razzia, Káprázatok c. könyvében 1895.)

KISS JÓZSEFET is, aki 1885-ben Dózsa György emlékét idézte, Tüzek című költeményében (1896), mint utolsó megmaradt ábrándja, melegíti a proletárforradalom álma, de vonzalmába most már némi aggodalom látszik belevegyülni („Haragvó Isten! mi lesz a világból, Ha egyszer a kőszén öntudatra jut, S a buta rög megindul magától S a sistérgő katlan majd egyszer kifut”) és főképp kétely, hogy ez az álom nem valósul meg egyhamar: e forradalom

²⁷ LUKÁCS Gy.: Az újabb német irodalom, 106. l.

²⁸ MEHRING: Die deutsche revolutionäre Dichtung, Zur Literaturgeschichte, I. 353. l.

„jövendő tüzek délibábja”, „amelyek távol ég alján cikáznak — Valamikor”, az ő beomlott sírján. A forradalom kérdését érintő másik szép költeménye, a Knyáz Potyemkin (1906. jan.) ujjongva ünnepli a fellázadt matrózokat, de csak a cár ellen felkelt szabadsághősöket lát bennök, sem a költeményben, sem az általa szerkesztett A Hétben nem látni jelét, hogy Kiss József együttérezett volna az 1905-ös forradalom társadalmi céljaival is.

KOZMA ANDOR is — noha egyébként megértéssel, becsüléssel és rokonszenvvel mutatja be Szántó Kovács Jánost, noha túrhetetlennek tartja, hogy a nép éhezik a latifundiumok tej- és mézfolyói mellett (Agrárszocializmus, Szántó-Kovács) s látja a nagyurak és papok antiliberális musáinak népellensé-
ségét (Nép és nép, Szatírák c. könyvében, Athenaeum, 1898) — barátságtalanul ír május elseje megünnepléséről, hol a nép „Való baját zavart, buta Teóriákba szöve, A sorsát nehezíti csak S magát kólintja főbe” (Május elseje, Uo.) s gúnyosan a különféle szocialista típusokról: a szalonszocialistáról, a munkás-
ügy tudósáról s főképp a munkásvezérről:

*A sok szegény bolond, e jámbor fajta!
Mintha teher elég nem volna rajta,
Még egy herével több kell im neki,
Még ezt is ő ápolja, eteti,
Még egy urat, új zsarnokot szerez:
A munkáshadnak a vezére ez.* (Szocialisták, uo.)

Megértéssel van tehát a parasztság, még a lázadó szegényparasztság iránt is, és ugyanakkor elítéli a szocializmust, — alighanem, mert a finánc-
tőke oldaláról nézi a kérdést, azaz ellenszenvvel a nagybirtok és féltő rokonszenv-
vel a nagyipar iránt.

ENDRÓDI SÁNDORT a proletariatus iránti részvét a vallás felé tereli. A Jövendők felé c. párbeszéd-
es versében a munkások panaszaira és a költő vádjaira, amelyeket az emberi lelket nyomorba fullasztó század ellen emelnek, a géniusz eképp nyújt vigaszt:

*Nincs tett, szó, érzelem, homály és ellentét,
Melyet ne karolna át a végtelenség.
S mely, bár szétkuszálva, törten és zavartan,
Hamis hangra válnék az örök összhangban!*

S végül a költő is észreveszi, hogy az ember kiejti kezéből a kalapácsot, „aztán arcraborul, megzendül imája . . .”²⁹

Szávay Gyula és Rudnyánszky Gyula az erkölcs és a nemzet nevében ítéli el a szocializmust. SZÁVAY GYULA A munka (kiadják Gross-testvérek, Győr, é. n., a Szinnyei szerint 1892-ben) című drámai-
atlan és felszínes dramo-
lettjében Péter magyar iparos idillien él őseitől örökölt egyszerű, csinos házá-

²⁹ Összegyűjtött költeményei, II. 196 l. é. n.

ban, mikor betér hozzá Pál „idegen petrolőr”. Péter elve : „Töltse be mindenki a hivatását ; Legyen munkás és meglesz a jutalma, Ha másban nem, a megelégedésben”. Felháborodva hallja, hogy Pálék törekvése viszont : „Elvesszük a más vagyont s elosztjuk! Ki szépen át nem adja, agyonütjük!” Maga Pál, aki lenézi a magyar világot, így fogalmazza meg, mit ért az egyenlőségen :

*Aki egy fejjel magasabb, le véle!
Mint a mező fűvét, hegyezze le
A felburjánzott embermezőt
Véres kaszával az én üdvözítő
Új hitvallásom, az anarchia.*

Szerinte „A családi tűzhely szerepe stb. Nagy gyerekeknek való szóvirágok.” Péter persze elutasítja ezeket az elveket : „Menj horgoddal és menj csalétkeiddel, Halászni nincsen nálunk zavaros, Más erkölcsöket ismer a magyar!” A „drámai költemény záró élőképe bemutatja a két ember jövőjét is : az immár galambósz Péter derült házatáját és családi boldogságát, Pált pedig, amint „megtépve, lerongyosodva, csendőrök közt halad, keze összeláncolva a lábával, a háttérben bős parasztcsoport vasvillával üldözi . . .”

SZABOLCSKA MIHÁLY sem állta meg, hogy hozzá ne szóljon a kérdéshez :

*Vigyázzon hát minden igaz
Magyar munkás magára,
Ne hallgasson semmiféle
Szociális bujtogatók szavára!*

(A magyar munkásokhoz, Főv. Lapok, 1892.)

RUDNYÁNSZKY GYULA, aki egy időben, mint láttuk, már megértővé lett a szocialista mozgalmak iránt, 1892-ben szintén ír *Két munkás* címen egy agitációs célzatú, szocialistaellenes primitív elbeszélő költeményt. (Életkép a jelenkorból, Magyar Mesemondó, 51. sz. Mehner V. kiadása. 16. l. é. n.) A reakció szólamain alapuló naív költeményben a szocializmust hazafiatlan, részeges német munkás hirdeti, de a józan, derék, hazafias magyar munkás visszautasítja : A munkások a kocsmában Johann Brett izgatására elhatározzák, hogy sztrájkjal vívják ki jobb sorsukat. Johann Brett természetesen tagadja a hazát :

*Nemzetet mi nem ismerünk.
Emberiség a mi nevünk.
Egész világ rabszolgája,
A munkásnak nincs hazája!*

Ezzel szemben a családjának élő józan Jász Péter ezt hirdeti :

*Ha van sebünk, ne szaggassuk, —
Türelemmel gyógyítgassuk ;
S ne löveljen más sebére
Gyűlöletünk gyilkos mérgé!*

S kimondja a költemény végső bölcsességét :

*Hogy valamit bírjunk nyerni,
Sokat nem kell követelni;
Ha kevéssel megelégszünk :
Boldogság lesz osztályrészünk!*

Szerinte : „A munkásnak van hazája : Ezer áldás szálljon rája!” A munkások mégis Brettre hallgatnak, kimondják a sztrájkot és nagy sörözést rendeznek a szabadban. Az öregebbek azonban tudják, hogy az uraknak sem színig tejfel, s nem akarják a húrt végsőkig feszíteni. Jász Péter meg éppen nem várja meg az általános kijózanodást, hanem már az első éjjel otthagyja a táborot s hazatér otthonába, mert :

*... e földön egy célunk van,
Amire én mindig törtem :
Munkálkodni kicsi körben! ...
Elégedjünk meg kevéssel ;
Vezessen a kötelesség —
S Isten neve dicséretessék!*

Másnap vidáman munkába is áll (azaz megkezdí a sztrájkötörést). Ezzel szemben Johann Brett részegen csak azért tér haza, hogy elszedje felesége pénzét, aztán visszamegy a kocsmába, szocializmust hirdetni. A kapitalista érdeket itt, mint látjuk, a haza és vallás nevét a legkezdetlegesebb hazugságok formájában állítja a maga szolgálatába.³⁰

A legeggyűbb antiszocialista propaganda iskolapéldája *Búzakalászkok közt* c. elbeszélő költeménye (Új költeményei, 1894—1904), ahol Kenyeres Gombos Pál gonosz szocialista szólások hatása alatt az áldott jó földesúr ellen fordul és ezért aratósztrájkba kezd.

*Elfelede harcát daliás uraknak,
Kik e szentelt földön ezer éve laknak ;
Pedig ha vitézül ők itt nem harcolnak,
Egy szál juha sincs ma a bedőlt akolnak ...*

*Váraikat dúló hadak felgyújtották
Testüket tátongó sebek borították ;
Megfogyva, szegényen, de csak úgy harcoltak,
A hazának mindig hű fiai voltak.
Adtak a jobbágnak kenyeret, hajlékot,
Neveltek erős, nagy, tisztos ivadékokat ;
A terhet viselték, de nem panaszkodtak,
A jó s á g b_ól pedig soha ki nem fogytak ...*

³⁰ A verset ismerteti Népszava, 1892. nov. 11.

De a búzakalászok suttogása, azaz hogy lelke jobb részének hangja észre-
téríti, hazamegy, mécsvilágot gyűjt Krisztus képe előtt és előveszi a kapcsos
bibliát. *Május elsején* című költeményében is a proletár

*Képzelt ellenfelének panaszát,
Küzdelmét nem érti, meg se hallja ;
Nem ismer Istent, nemzetet, hazát,
Mert elveit a gyűlölet sugallja.
Becsmérli gaznak, zsarnoknak, herének,
Aki nevet, pénzt, rangot örököl ;
A munka, a verejték emberének
Igy lesz vezéreszméje az — ököl!*

A tehetséges költő valóban hitte-e ezeket a népámító együgyűségeket,
nem lehet eldönteni. Annyi tény, hogy a szociális kérdés aránylag sokat
foglalkoztatja, átérezte a szegénység gyötrelmeit és lázongásait is, méltatlan-
kodva látta a gazdagok (de csak a kapitalista úrgazdagok) parazitaságát, de
mint gondolkodó nem jutott túl a katolikus legényegyletek szólamain. A papos-
földesúri antiszocializmusnak a századforduló magyar lírájában ő a főkép-
viselője.

A renegát GÁSPÁR IMRE 1900-ban észrevett valamit a leírt tünetekből,
ha értelmezni nem is tudta őket: „A 70-es években és a 80-as évek elején
— írja — még úgy látszott, hogy a szocializmusnak idővel támadnak számot-
tevő írói”, de a bizalomkeltő kezdetet nem követte haladás. „Magyarországon
meglehetősen nagy tért foglal el a fejlődő szocializmus. Ellentétben a franciák-
kal, németekkel és angolokkal, mégsincs szocialista poézis, szocialista irodalom.
Nem is érzik ennek szükségét a leginkább kölföldről bevándorolt, vagy zsidó
szocialisták, a magyar munkások pedig e kozmopolita csapatban éppen nem ját-
szanak szerepet.”³¹ Gáspár nem sejtí, hogy épp cikke írása idején zsendülő-
ben van már a proletáriátusból magából fakadó igazi szocialista líra.

Irodalmunk egyik őre, aki a fű növést is figyelte: OSVÁT ERNŐ, már
1898-ban neszelte a készülő változást. Egyik cikkében azzal magyarázza a vers
alkonyát, hogy a kor nem adott „új vágy-ideált”, a modern világ fekete felhőit
még nem hasította át új eszme villáma. „De a kor mélyén nagy társadalmi
harcok egyetemes tendenciája lappang; ott-hever a harcok harsonája is:
öblében nagy költői emóciók vannak lekötte, és eljön a költő, aki felszaba-
dítja őket.” (Magyar Kritika, 1898. júl. 15.)

SZENTESSY GYULA, a gyárilányok és varrónők érzelmes költője, még csak
halkan és hitetlenül dúdolt valamit az új dalokból. 1870-ben született Nagy-
váradon. Anyja varrónő volt, szerelmei is varrónányok, s talán innen megértő
részvéte e női proletárok iránt. Iskolái elvégzése után postatiszt lett, előbb
Vácon, majd Budapesten; hivatali munkája postautalványok beosztása
volt. Hogy megéljen, postás évkönyvet és szaklapot szerkesztett, de ráfizetett.

³¹ Magyar Szemle, 1900. máj. 6. — r betűvel szignált cikksorozatában.

1903 dec.-ben elmebaj tört ki rajta: azt képzelte — mint egy költőtársa, Luby Sándor is —, hogy dúsgazdag és irodalmi alapítványokat tesz. 1905. okt. 30-án halt meg. (Halála után özvegye kiadta Összes költeményeit, Koroda Pál-írta életrajzával, 1906. 238 l.; Ninon-dalait Tarnay Alajos megzenésítette.)*

Élete, egyénisége és költészete egy lágyszívű kispolgáré, aki érzi, hogy a robot elnyomorítja az emberi lélek szépségeit: tönkreteszi a szerelmet, lehetlenné legszebb álmaink megvalósítását, különösen a dolgozó nők életét zúzza szét. Azt is érzi, hogy valami forr a levegőben. De maga mégsem lázad fel, csak odáig jut el, hogy szeretettel gondol a lázadókra és a szegényekre, főképp a szegény varrólányokra. Egyik korai elbeszélő költeménye *A rajongó* (1894—5) előhangja szerint:

*Érzi, tudja, minden ember:
Forr valami lenn alattunk,
Lángja felcsap itt is, ott is,
Minek még nevet sem adtunk.
Régi, rozsdás láncok hullnak,
Mik a lelket nyűgbe tarták,
S várjuk félve, várjuk titkon
A jövőendő szörnyű harcát.*

Maga a költemény világosan elárulja a kétely és a homályos vágy vegyülését, amely Szentessy felfogását jellemzi: Hőse költő s egyben szocialista apostol, s mialatt május elsején a népnek szónokol, a „csőcselék” felgyújtja a gyárat, őt meg leszúrnák. „De él az eszme olthatatlanul! Csak szikra kell és újra lángra gyúl!” — fejezi be Szentessy, akinek nyilván csak polgári lapok leírásaiból lehetett elképzelése a gyári dolgozókról. Későbbi verseiben még annyi harci-kezdv sem lobog, mint *A rajongóban*:

*Ki egykor lázas vágyban égtem,
Ki büszke daccal síkra léptem
Eszméért küzdtem vakmerőn,
Magam megvédni sincs erőm.
Ki milliókért élni vágytam,
Csak egy setét zugot találtam,
Kegyetlen láncot hordozok;
Magam is szolga, rab vagyok! (Beletörődtem . . .)*

Gyötrően sivár hivatalnok-élete és kezdődő társadalmi eszmélése véteti észre vele a proletár-élet új témáit Himnusz a munkához, *A Rókus* előtt, *A házifarkas* (Sztrájk), *Kórházban* c. verseiben. Életfelfogásának veleje, hogy

* Részletesebb, érdekes életrajza ZEMPLÉNI ÁRPÁDTÓL a Széchényi könyvtár kéziratárában, Fol. II Hung. 1670.

egy dolog van, ami boldogít : a szerelem, de ettől megfoszt a robot. (A Zugligetben 16 és 29.) A szerelem és a robot motívumai, a szerelem szépsége és a robot átka, a proletárellet szépsége és szomorúsága fejeződik ki költeményeiben. A Kisfaludy-Társaságban dicséretet nyert szép verses novellája, a *Verebek* érzékletes és hangulatos képekben rajzolja meg a Vásárcsarnok és a Dunapart életét s benne szemérmes szeretettel két proletárgyerek, a „verebek” öntudatlanul ébredező szerelmét. Egész ciklusai vannak a varróleányokról, akikről gyengéd részvétellel ír (A varrógépről, A varróból, Az én anyám, A Zugligetből, Ninon, A Magdolna-utcából. Szébb darabjai: Az én napom, Gyárilányok 1 és 9., Este, Az én anyám, A Magdolna-utcából 5, A gyárban, Halott). Sem érzéseiben nem jut el a lázadó haraghoz, sem nyelvében addig a nyerseségig, mint Palágyi, puha panaszossága, nyelvének magyaros ízek nélküli lágysága inkább Reviczkyre, zsongó dalszerűsége Kiss Józsefre emlékeztet : de a társadalmi elégtelenség megszólaltatása és a proletár-élet női változatának gyengéd rajza a magyar szocialisztikus líra előfutárjai közé avatja.

S e hitetlen, csüggedt évtizedben, mikor az emberek egy részén a kétely vett erőt, másik része meg az idill kérődző ájulatában emésztett, volt egy költő, aki a fennálló rend gyűlöletének és egy jobb világ kívánásának olyan szenvedélyes hangjait hallatta, mint Ady-ig nálunk senki sem : KOMJÁTHY JENŐ. Bizonyára feltűnő, hogy a gyűlölet legizzóbb szavait költészetünkben nem marxista költők mondták ki, akik pedig az osztályharcot tudományos meggyőződésük egyik alapelveül vallják, hanem haladó polgárok. De a szocialistáknál alighanem épp a győzelembe vetett reményük megalapozott biztossága és egy nagy erős szervezethez tartozásuk lehűti a gyűlöletet, amely a belsőleg bizonytalanoknál kétségbeesett hévvé fokozódik. Komjáthyt talán az istenháta mögötti Szenicre száműzöttsége, ahol el volt szigetelve az egykorú magyar élettől, mentette meg attól, hogy az évtized szkeptikus légkörének hatása alá kerüljön : az ő szilaj szembenállása az uralkodó osztályokkal nem is tipikus eset, a költő egyéni élményéből ered, valószínűleg abból, hogy Balassagyarmatról, ahol származásánál fogva a megye vezető rétegéhez tartozott, Szenicre került, s itt mint adósságoktól fojtogatott, nyomorgó, ismeretlen polgári iskolai tanár, kívül-reked a társaságon, s feltáru előtte a társadalmi valóság. Komjáthyban általában a misztikust szokás látni. De politikai költő is volt. Gyűlölte az osztrák hatalmat, a 67-es kiegyezést és Tisza Kálmánt és gyűlölte a fennálló társadalmi rendet. Több verse arra vall, hogy valamely szocialista utópia híve volt. Egy szenici kartársa úgy jellemezte őt, mint „a radikális és szélsőségbe menő demokrata politikust, a forradalmi ideákért lázongó reformátort.”³² A fennálló rend gyűlöletének számos szép versében erőteljes kifejezést ad. Legkonkrétebb köztük a Monológ, amelyet valószínűleg éppen azért nem tehetett közzé :

³² KIRCHNER BÉLA cikke : Polgári Iskolai Közlöny, 1895. jan. — febr.

Monológ

Szeretném elsöpörni mind a hitványt,
 Ki most kevélyen a fölszínen úsz;
 Üres fejével s még üresb szívével
 Selyem ruhában és nagyúri göggel
 Szegény költőre, rám gúnyjal lenéz.
 Utálok ezt az úri csőcseléket,
 Kórképletit a beteg föld színének,
 A törpelelkű bársonyos heréket,
 A kapzsi, önző, vad érdekcsoportot,
 Mely bitorol dicsőséget s hatalmat.

Utálok ezt az úri söpredéket,
 Az örült véletlen gonosz kelésit,
 Az ethatalmasult konok penészt
 És a világot, hol uralkodik
 — Elnyomva az örök-szépet magát —
 A földre tört le nem söpört szemét,
 A kapzsi, éhes, ocsmány pókokat,
 A napszekérre fröccsenő sarat,
 A köpedéket, mely egy szűz, nemes
 Dicső világ képére hullt.

Szeretném összetörni ezt a képet,
 Mely csalfa, semmitmondó és hazug,
 Torzkép csupán, lelketlen mázolat:
 Vad, kába, szívtelen, szellemtelen,
 Iromba rajz, nincs benne gondolat.
 Az eszmének teljes bankrotja ez.
 És a valódi ősigaz, dicső
 Nagy képeket szennyével eltakarja
 Vagy elhomályosítja kérkedő,
 Üres, tolakodó színével.

Szeretném összetörni ezt a képet (népet, hordát)
 S vezéreit, a főfő latrokat,
 A sok bitor vérbíboros pimaszt,
 Kiknek a zsámolya mártírfejek,
 Párnája honfízüban megrepedt szív,
 A trónja szolgaság és butaság;
 Kocsisait az állati tömegnek;
 És elszakítani rothadt törzsökétől
 A rossz kezét, mely görcsösen szorítja,
 Hogy féken tartsa barmaid, a gyepplőt.

Utálok mindazt s kéjjel eltaposnám,
 Akit magasba nem erő emelt,
 Csak tartalmatlan szíve könnyüisége,
 Vagy a világtalan szerencse kénye,

*Órült hatalmak esztelen szeszélye,
Ki helyzeténél fogva oly magas;
Míg a valódi nagy pirul a mélyben,
Tehetlen ül kőóriás a völgyben,
Míg a kavics magasról hengerítve
Nagyot aláz, erőset összetör.*

*Jöjj és pusztítsd el őket, Főrgeteg!
Mindent elsodró s ifjító vihar!
Világ-megújhódásra szomjazik
Minden, mi fennkölt, lelkes és nemes.
Teremtsd újjá az elviselt világot,
Tipord el, mi élősdű, torz s beteg!
Lángot a zsibbadt, csüggeteg szivekbe
Erőt a gondolatnak s alakot,
Lelket a zsonga vértelen tagokba.
Jöjj tisztító, megifjító vihar!*

*Ó bár lehetnék én a Főrgeteg,
Mindent elsodró s ifjító vihar!
Újjá teremteném e kór világot,
És elsöpörnék minden szemetet.
Királyi székbe ültetném az Észet,
Jogart adnék a Gondolat kezébe,
Urrá tenném s naggyá a Szellemet;
Az Igazság biborpalástban járna,
Rombolnék s teremtenék egy világot:
Lehetnék én a bosszuló vihar.*

Álma valami nagyon homályos, utópisztikus szocializmus, egy testvéri, szabad és igazságos társadalom, ahol

*Terítve áll a közös asztal,
Nincs szóva átok és panasszal
Az életgarmada.
Ledöntve minden régi oltár,
Szabadsághimnusz lett a zsoltár,
A szabadok dala.*

(183. l.)

Ezt a társadalmat elképzelése szerint a költő vezeti :

*Uralkodó legyen a költő,
Előtte minden emberöltő
Hadd hajtson térdet és fejet!
Vezesse ő a nemzetet
Merészen, bölcsen, tűzi szárnyon!*

(192. l.)

De kétségbeesve látja :

*Nem jött el még az én korom :
A szabadság s a szeretet.
Nem jött el még az én időm,
Még rab a szív, koldús az ész,
Fülembe zúg még rémitőn
Az ős sírás, átokverés.
Még zúgja mind vad átkaít
A gyűlölet s a butaság,
A szolgaság uralkodik,
Kietlen még e szép világ.* (217. 1.)

Ezért a múlt lerombolására hívja fel az embereket, mégpedig a testvériség jelszava alapján :

*Mert új világ : új hit, új állam,
Új hon, új élet kell nekünk,
Új gyönyörök, új fény, új eszmék,
Mindent újból kell kezdenünk.
És föl, az égi fölemeljük
Testvériség szent csarnokát :
És karba kar és szív a szíven,
S mindeneket egy ész fog át.* (281. 1.)

Nyíltan a forradalomra szólít fel :

*Ne higgy te lassu haladásba,
Fülszterekre hagyd e tant!
Természet örök újhodása,
Miből minden nemes fogant.
A régi rossznak foltozása
Nem nyerhet örök életet.* (277. 1.)

S két sodró lendületű szép versben, a Jóslat-ban és a Viharének-ben elragadtatót ujjongással énekl meg a közelgő vihart. Amott :

*Ujjongok én a viharokkal
S a viharokkal kacagok ;
A földre ütnek égi joggal,
Én magam is vihar vagyok.* (26. 1.)

És a Viharének-ben :

*Ah, itt van, itt az én időm!
Zúg az ítélet rémitőn!
Sápadjon minden el!
S ha minden hull, recseg a vészbe,
Belesikoltok énekébe :
Vesszen, aminek veszni kell!* (292. 1.)

Kora egyetlen magyar költőjének haragja nem izzott oly lobogó versekben, mint az imént idézett két költemény. A költő rendkívüli érzékenysége különösképpen egy istenhátamögötti helységben felfogta — a magyar költészetben elsőnek — az imperializmus küszöbén közelgő forradalmak szelét. Tagadhatatlan, hogy politikai verseiben van olykor némi kétértelműség, sőt ellentmondás, mintha a kívánt harcot pusztá eszmeharcnak képzelné, a testvériség nevében. Van némi elmosódottság is. A szellem, az eszme áll itt szemben a filiszterséggel, a költészet az anyaghitű értetlenséggel és alacsonyossággal, az álom, az eszme, a nap a szürke közönségességgel. Csak egész műve gondos elolvasása után válik világossá, hogy a verseiben untig emlegetett, de világosan sehhol sem körvonalazott eszme a szeretet uralmát jelenti, törekvést a nemesre, a nyomor és elnyomás okozta szenvedések eltörlésére, egyesülésre az emberlelkek óceánjával, a pénz, állam, egyház megdöntését, a szabadság és gyönyör megvalósulását. „Eszmehite” a szellem, azaz a legjobb értelmiség győzelme, a hatalom kiragadása a pénz, a hivatal s a klérus bitor kezéből (sajnos, meg nem jelölt eszközökkel!) s a társadalmi igazságtalanságok megszüntetése. Programjának legvilágosabb megfogalmazása: „Dicső tett volna és merész, Trónra emelni szívet, észt.” S ezt nem evolúciós, hanem forradalmi úton véli elérhető. Forradalmi izzású versekben mutat rá a nép szenvedéseire és átkozza a zsarnokságot (Mind hasztalan, Törj össze, Szózat, A börtönből stb.), de céljai kivitelének módjáról nem mond sokkal többet, mint hogy: „Mindent ujjá-teremtene Hatalmas gondolatzene Az akarat legyen szavára” (Tettvagy), „feltűzi az égre az eszme-szívárványt”, meg hogy „beoltja a szívbe a végtelen elvét” (194), ami persze veszedelmesen hasonlít a gnosztikusok harci programjához.

Mégis hiba volna misztikus „istenülése” miatt kétségbevonni haladó voltát. Hiszen ő azáltal is harcol, hogy istenül. Az önlelkében teljes boldogságot találó misztikus rendszerint elfordul ugyan az emberiségtől. De nem minden esetben. Jusson eszünkbe, hogy Ady is ír istenkereső verseket, még hozzá egyidejűleg forradalmi verseivel. Komjáthy-nál is megfigyelhetjük forradalmisága és miszticizmusa egyidejűségét: a Viharének 1893. júl. 22-én, Egyszerre és Meg tudnék halni c. versei pedig, melyekben Istennel való egybeolvadásáról számol be, öt nappal később, júl. 27-én születnek. Ez az egyidejűség is bizonyítja, hogy Komjáthy a misztikus élmény kedvéért nem mond le a hareról; bár közeljut a tolsztoji elvhez: „Ne állj ellent a gonosznak”, a lélek isteni voltába vetett hite alapján annál nagyobb erővel hirdeti, hogy az elnyomás istentelen. (Nazarénus dal.)

Mi a magyarázata, hogy az idealizmus káprázatai közé tévedt? Hogy lehet, hogy míg az uralkodó politika íróhívei az ismeret-elméletben egy — bár naiv — realizmus álláspontján vannak, ő a filozófiai idealizmust vallja? Azt hiszem, Komjáthy szellemhite elégedetlenségből, a társadalom problematikusságából fakad; antimaterializmusa.

az erkölcsi anyagelvűség ellen irányul, amely mögött a pénzimádó lelketlen burzsoáziát érezte; a szellem hangsúlyozása nála az értelmiség lázadása, amelyet a kapitalista élet fojtogat.

Igaz, filozófiája az elszigetelődött egyén filozófiája. De ne feledjük, hogy Komjáthy nem a haladástól szigetelődött el, hanem a félféudális Magyarországtól. Aztán meg ez az első pillantásra végletesnek látszó elszigeteltség nem is olyan teljes, mint első pillantásra látszik. Komjáthy észreveszi a társadalmi nyomort, s félreérthetetlen, hogy az „istenülés”, mellyel elszigetelődésére válaszol, nem egyéb, mint felelet az elembertelenedésre, védekezés az összezugorodás, a megsemmisülés ellen, mely a polgári iskolai tanítót Szenicen fenyegetté, lázadás a kapitalizmus, az állam és egyház ellen, a pénz és az állami bürokrácia ellen, dac a hitvány, ostoba és zsarnoki környezettel szemben.

LUKÁCS GYÖRGY jellemzése szerint 48 után, mikor a beérkezett polgárság minden erejével azon van, hogy megőrizze hatalmát a feltörekvő proletáriátussal szemben, a filozófia nem vethet fel kényes társadalmi kérdéseket, sőt örködni kell, hogy senki se vonjon le se a gazdasági, se a társadalmi tudományokból olyan következtetéseket, amelyek szerint nem a kapitalizmus az egyedül üdvözítő társadalmi rend, se a természettudományokból olyanokat, amelyek a vallások tételeivel összeütközésbe kerülhetnének. Nos, Komjáthy felvet világnézeti kérdéseket s megoldásukat haladó irányban keresi! Gyűlöli a fennálló állapotokat, társadalmat, kultúrát, s újat keres. Magatartása egy értelmiségi ember lázadása a félféudális Magyarország ellen. Ez az eltérés a Lukács-leírta helyzettől nyilván onnan ered, hogy az egykorú Magyarország barbár viszonyai az értelmiség számára sokkal tűrhetetlenebbek voltak, mint Nyugaton, hiszen nálunk még a polgárságnak magának is volt követelnivalója. Komjáthy bírálata nemcsak a kultúrára és a privát erkölcsre terjed ki, hanem felveti a hatalom kérdését is, hiszen ki akarja venni a hatalmat az uralkodó osztály kezéből és a „szellem”, azaz az értelmiség kezébe akarja adni. Azonban sem arra nem volt elgondolása, hogyan történjék a hatalom elragadása az uralkodó osztálytól, sem annak nem látni világos nyomát, mit kellett volna aztán szerinte a szellemnek a megszerzett hatalommal csinálnia. Annyit látni csak, hogy Komjáthy szemében elviselhetetlen bűn volt a nyomor létezése, s valami gazdasági igazságosság elérését a jövő sürgető feladatának tartotta. Olyan ember lázadása az övé, aki elvetette a fennálló viszonyokat, de a megdöntésükre alkalmas módszert nem ismeri. Mintha a költők diktatúráját akarná, lila forradalmat. S ha azt mondja: „Istennek lenni! egyetlen dicső cél”, ez valamivel több a helyes forradalmi célnél és valamivel kevesebb. De ha az „istenüléssel” egy téglát sem lehetett is levetni a félféudális Magyarország épületéből, mégis elragadtatva érezzük benne a rossz gyűlöletének, egy igazságosabb társadalom elszánt akaratának hatalmas lendületét.

II.

(A parasztmozgalmaktól a szocializmusig)

Az elnémult társadalmi líra a századfordulón éled újra. De most már más, mint előbb: főképp a parasztság panaszait mondja el. Elég egy tekintetet vetnünk a kor társadalmi életére, hogy megértsük e változást. Magyarország ugyanis a XIX. század végén még mindig agrárország, kb. tízszer annyi agrár-proletárral, mint ipari munkással. A nemzetközi mezőgazdasági válság és a nagy közmunkák befejezése pedig rohamos romlást idéz elő a földmunkásság és parasztság helyzetében. 1891—14-ig majdnem kétmillió ember vándorol ki hazánkból Amerikába, túlnyomólag mezőgazdasági proletárok. Ez a magyarázata, hogy a 90-es évektől 1906-ig hatalmas falusi proletártömegek vannak forrongásban. Bár az ipari proletáriátus szervezkedése hatásos van rájuk s a szociáldemokrata párt egy ideig vezeti is mozgalmaikat, forradalmi harcaik — méretük, radikalizmusuk és politikai jelentőségük tekintetében — felülmúlják az ipari munkásság pedig szintén növekvő bér- és sztrájkharcait. A harcos tömegmozgalmak 1897-ben érik el tetőpontjukat, de a szociáldemokrata párt, amelyet Bánffy Dezső terrorisztikus intézkedései visszaűznek a legfontosabb harci területekről (parasztság, nemzetiségi kérdés, bérmozgalmak) az általános választójog kérdésének szelídebb mezőire, 97-ben elutasítja a szegényparasztság követeléseit és módszereit (földosztás, aratósztrájk) A paraszti tömegek ezért elszakadnak a párttól s az úgynevezett agrárszocializmus útjára térnek, előbb (1896-ban) Várkonyi István, majd (1900-ban) Mezőfi Vilmos vezetése alatt.³³ Mivel ugyanekkor a kormány féktelen véres terrort alkalmaz ellenük, az egyfelől elnyomott, másfelől cserbenhagyott mezőgazdasági munkásság mozgalma 1898-ban hanyatlani kezd.

Ha ehhez még hozzávesszük az ismert tényt, hogy ipari proletáriátusunkban a szakmunkások zöme még mindig külföldi, főképp osztrák, a napszámos és betanult munkások között pedig nagyon jelentős a hazai nemzetiségek arányszáma,³⁴ érthetővé válik, hogy a magyar szocialista költészet első képviselői nem a gyári proletáriátus, hanem az alföldi parasztság köréből s épp a híres vihar-sarokból kerülnek ki, a nagyvárosi proletáriátusnak még mindig csak értelmiségi költője van (Szentessy), s az ipari proletáriátus voltaképp csak századunk első éveiben lép be költészetünkbe, mikor a gazdasági válság gyáriparunkban is pusztítani kezd.³⁵

A magyar szocialista líra megszületése körül feltűnő szerepet játszik MEZŐFI VILMOS. Alakját a munkásmozgalmi történetírás még nem vizsgálta meg kellően. Ha a pártharcok eldurvulása idején néha dívó rágalmakat nem

³³ NAGY IMRE: Munkásmozgalom és agrárszocializmus a XIX. század végén Magyarországon, 1950.

³⁴ SÁNDOR VILMOS, Id. mű. 252. l.

³⁵ BEREND—RÁNKI: Magyarország gyáripara 1900—1914.

fogadjuk is el készpénznek, amyi bizonyosnak látszik, hogy jelleme gyengébb volt, semhogy a kísértéseknek sokáig ellen tudott volna állni. De másfelől el kell ismernünk azt is, hogy a tehetséges óráslegénynek voltak helyes felismerései, amelyekkel hasznosan korrigálhatta volna a szociáldemokrata párt egykori szűk látókörű politikáját: így látta — amit ez nem vett tudomásul — a nemzeti és a parasztkérdés jelentőségét, a „kisgazda földműves szegény nép, ipari és gyári proletáriátus” harcok összefogását hirdette s volt érzéke az irodalom iránt. 1897-ben megindított Népolvasótárában ő adott először színvonalas irodalmat a magyar proletáriátusnak (közölte Palágyi, Ábrányi Emil, Rónay István, Szilágyi Géza, Abet Ádám, Zempléni Árpád, Csizmadia, Szentessy, Pásztor Árpád, Telekes Béla stb. verseit, Bródy, Thury novelláit, cikkeket Liebknechtről, Weitlingről, Kropotkinról, Kautskyról, Bebelről, Frankel Leórol), amely érdemét akkor látjuk tisztán, ha átlapozzuk a Népszava egykorú Naptárát s megütődve észleljük, hogy ennek köteteibe 1898—1905-ig Csizmadia Sándoron kívül egyetlen új magyar költő sem jutott be. 1903-ban *Jog és kenyér dalban, szavaltban* címen szocialista antológiát ad ki, egyház- és háborúellenes, valamint munkásöntudatot hirdető versekkel. Az általa alakított Újjászervezett Szociáldemokrata Párt és a hivatalos párt szenvedélyes gyűlölettel szidta-rágalmazta egymást; nem a mi feladatunk tisztázni, hogy vádjaikban mekkora volt a féltékenység szerepe. Valószínűnek látszik, hogy túlzott becsvágyában nem tudott beleilleszkedni a párt fegyelmébe, önálló utakat keresett s idővel talán a jóhiszeműsége is megszűnt. Szabad Szó c. lapja már jóformán csak az általános szavazati jogért és fokozatos adóért küzd s Bokányiékat jakabokányoknak csúfolja. De mi, akiket itt szocialista irodalmunk fejlődése érdekel, megállapíthatjuk, hogy 1897-ben ott áll Csizmadia mellett, 1900-ban előszót ír a pártjához tartozó Migray József Vörös zászlók alatt c. első verseskönyvéhez, Csizmadiát állítva példaképül eléje, köréhez tartozik Farkas Emőd, Bodrogi Zsigmond, Inczédi László kortesnótát ír az érdekében (közli a Jog és kenyér), a legjobb olvasnivalót sokáig ő adja a magyar proletariátusnak és parasztságnak: mindenképp ő a magyar szocialista költészet bábája. A tájékozottságában és ítéletében majdnem csalhatatlan Ady Endre még 1905-ben is lelkesen ünnepli, mikor a szegvári magyar parasztlak beküldik a parlamentbe: „A szegvári csatamező van olyan történelmi, mint az a mező, ahol szétverték a Dózsa György csapatát. 490 ember adta rá a szavazatát, de tizenhét millió ember, akinek ma még nincs szavazójoga, vele küldi a törvényhozásba vágyait és reményeit.”³⁶

A magyar proletáriátusban pedig már jelentkezik a vers és dal igénye, mikor még hiányzik a költő, aki ki tudná elégíteni. A szükséglet jelei a 90-es években négy szegényes versgyűjtemény, amelyek megpróbálnak összekaparni valami alkalmas anyagot, de szocialista költő híján nem mehetnek sokra.

³⁶ Budapesti Napló, febr. 16.

E gyűjtemények: SZOKOLAI ISTVÁN: *Munkásénekek* (Orosháza, 1898) c. füzetkéje, *Munkásdalok* (Népszava, 1898), mely proletariátusunk századvégi összetételére jellemzően három német dalt is közöl, *Dalok és szavaltatok* (Krámer és Erhardt. é. n. 94 l.), melyben Abet Ádám és Csizmadia Sándor a vezéreköltők, s a legértelmesebb gyűjtemény a némileg változó anyaggal két kiadásban is megjelenő *Fel! dalra társak, Munkásdalok és szavaltatok* (Összeállította egy munkás, Népszava kiadása, 1896, majd újra 1898-ban, 96 l.) mely még mindig kénytelen közölni a rég renegáttá vált Gáspár Imrét, közli néhány rokonszenvező humanista polgár versét, mint Bánffy Zsigmond Coppée-utánzó melodramatikus versét: Karácsony az aszfalton, egy szegény árva kisfiúról, aki gyufát árul s meghal a pesti utcán, egy verset Lassalle Ferdinánd emlékére, egyet a hódmezővásárhelyi munkásmészárlásról stb. Legtöbbet ABET ÁDÁM szerepel a könyvben, az egyetlen, aki igazi szocialista és már majdnem költő. 1867-ben született s a 90-es években kivándorolt Amerikába, ahol Cleveland-ben megalapította az amerikai Népszavát. Itt fejlődött az első magyar proletárköltővé, a haladottabb kapitalizmus látványa tette lehetővé, hogy néhány évvel megelőzte a magyar fejlődést. Utóbb Bridgeportban élt, angolul is írt, s ott több könyvet adott ki, mint *Boru és derű, Bölcsődal, Földönfutó, Napkelettől naplementéig, Szerelmi óda*. Verseiben már nemcsak közhe-lyekkel találkozunk, s így meg tud győzni buzgó haragja őszinteségéről, ha költői tehetségéről még nem is. Színvonala az egyszerű munkásverselő s a költő között van. Verseiben proletár-öntudat és harci vágy szólal meg, s őszintén, sőt olykor brutálisan csap ki belőlük a keserűség, gyűlölet és harag. Bátor, érdekes verset ír például egy prostituálthoz:

*Ki téged megvet, az a nyomorult,
Annak eszére gyászos köd borult.
Mert tested eladod? Teszik sokan —
Én férfi vagyok, s mint te, éppolyan . . .
Te estől hajnalig adod el testedet,
Én reggeltől alkonyig eladom kezemet,
Eladom lábaim . . . Sőt mi több, eladom
Rongyos semmiségre agyam, gondolatom . . .*

S a munkásnak még rosszabb a sorsa, mint a prostituálnak, hiszen

*Az én estém nem szebb, mint nappalom,
Nekem nincs védőm s pezsgő italom . . .
Nyomort, fájdalmat hajt gyalázatam,
S kínjaimat meg nem bosszulhatom!* (Egy áldozathoz)

Az 1900-as évek elején egyszerre megsaporodnak a szocialista költők.

CSIZMADIA SÁNDOR a legrosszabb emlékü magyar költő. Verseit úgy emlegetik, mint száraz, agitációs verselményeket, politikai pályájához meg az árulás csúf emléke fűződik. Hibái és bűnei miatt a munkásmozgalom és az

irodalomtörténet érthetően egyaránt megtagadta. De ma már elismerhetjük, hogy erős tehetség volt, a magyar szocialista költészet első proletárszármazású s Kassáig legjelentősebb alakja, a mozgalomban sem érdemek nélkül, s bukása — bár saját jellembeli gyengéi okozták — jelképes is: a feltörő paraszt sorsának jelképe a kapitalista társadalomban. Egyike a nagytehetségű öntudatos férfiakkal, akiket, mint Nyisztor Györgyöt, Várkonyi Istvánt, Szántó-Kovács Jánost, a paraszti mozgalom a 90-es években felvet magából, — de az első a tehetséges parasztok ama sorában is, akik, mint Nagyatádi Szabó István, Sértő Kálmán stb. elcsúsznak a városi aszfalton.

1871-ben született Orosháza és Hódmezővásárhely közt a vásárhelykutas bakterházban. Apja vasúti őr, anyja mosónő. Ifjúságát a Viharsarok szegényparaszti mozgalmaktól izzó területén éli le. Négy elemi végzet Oroszában, s 18 éves korában beáll katonának Békéscsabán, ahol őt is kivezénylik a tüntető munkások ellen. Mezőfi „Jönnek a szocialisták” c. füzetéből ismeri meg a szocializmust, s ennek hatására beköltözik napszámosnak Orosházára, ahol megismerkedik az akkor titkos szervezetben tömörülő szocialistákkal, intelligens földművesekkel. Éjjel-nappal tanul, pár hét múlva vezér lesz s 94-től írni kezd a Népszavába. A Földművelőt 96-ban együtt szerkeszti Várkonyival, de elpártol tőle, s gatyában, kendős kötényben, rámás csizmában Pestre költözik a Népszava szerkesztőségébe.³⁷ Éveken át hősiiesen harcol a szegényparasztság ügyéért, három évtizeden át a magyar munkásmozgalom egyik legnagyobb neve. Kiváló szónok, éles eszű vitázó. 96-ban a Földművelők Szaklapja c. pártlapot szerkeszti, 1900—905-ig a Népszava belső munkatársa, 1904-től a Világszabadság szerkesztője, 1906-tól a Földmunkások Szövetsége elnöke, vagy 10 évig tagja a pártvezetőségnek is. Agitációs tevékenységéért két és fél évig ül államfogházban, s itt szorgalmasan tanul, egyebek közt németül (a Szabó Ervin-féle Marx Engels kiadás számára ő fordítja Engels tanulmányát a parasztháborúról). Ő írta a Marseillaise „Nem lesz a tőke úr mi rajtunk” kezdetű fordítását. A Szocializmus nekrológja szerint „a XX. század első évtizedének derekán új Dózsát szimatolt benne a hatalom”. Ez időben a forradalmi diákság köréje sereglett s prófétának tekintette. A falu egybeforradását látták benne a városok proletárjaival. Olykor valóban forradalmi tűz csapott ki belőle.³⁸

A parasztmozgalom azonban 1906-tól a koalíciós kormány üldözései következtében visszaesik, s ettől kezdve Csizmadia pályája hanyatlani kezd. Annál inkább, mert ugyanez évtől, Ady fellépésétől kitűnt Csizmadia művészetének fogyatékosága. Lírája ekkor szükségszerűen elvesztette hatását és érdekességét. Felkelt a nap és elhalványult a hold. Az első törés pályáján 1908-ban vehető észre, mikor részben féltékenységből, részben értetlenségből fel akarja tartóztatni Ady diadalszekerét. A kezdetben hősiiesen harcoló szocialista

³⁷ Földművelő, 1896. nov. 13.

³⁸ BRZSTOVSKY ERNŐ cikke, 1929. 114. l.

vezért a mozgalomban időközben kialakult pénzszerzési lehetőség lassacskán úrhatnám polgárrá, vagy talán kapzsi paraszttá korrumpálta: most már csak pénzt akar gyűjteni, minél több pénzt, hogy gyorsan házat és földet szerezzen s maga gazdálkodhasson. Hanyatlását meggyorsítja, hogy úrrá lett rajta az alkohol. Betegesen összeférhetetlen. Ha írásait nem közölték azonnal, mindjárt összezőrdült a pártvezetőséggel; s mikor Ady ellen indított vitájában a pártvezetőség 1909. febr. 3-i ülésén nem adott neki igazat³⁹ s tapasztalnia kell, hogy hívei egyre-másra Ady táborába mennek át, meghasonlik a párttal. 1911-ben írt önéletrajza már sértett keserűséggel hányja fel, hogy 1907 óta „kötetben nem jelent meg semmim, mert nincs aki dolgaimat kiadná. Egyéb baj nem történt velem” (a következő évben, 12-ben ismét megjelenik kötete), 1915-ös önéletrajzában már nyíltan vádat emel az Ady mellett állástfoglaló szociáldemokrata pártvezetőség ellen: írói értékét egész életében csak Bródy Sándor és Vészi József ismerték el (ami nem felel meg a tényeknek), mások „nagy erővel törekedtek és törekednek azon, hogy a fák ne nőjjenek az égbe . . .” „Ezt a szép munkát, azt hiszem, azért végzik, mert Magyarországon a szocialista költészet számára én vágtam először utat. Igen, a Népszavába sem írok már, mert csak világosan, mindenki által könnyen érthető módon tudok írni, s ez a munkásoknak nem való.” Érzí, hogy mind a pártban, mint az irodalomban megingott a helyzete, s megdöbbenően megsejti a jövőjét: „Szóval egy körutazást csináltam. Nem voltam író, mikor elindultam, s nem vagyok az most sem. De a körutazásnak még nincs vége. Most csak arra vagyok kíváncsi, hol leszek majd megint csósz! Mert a régi gazdám már meghalt.”

Egyelőre előbb a 18. októberi kormány államtitkárrá, majd a Tanácsköztársaság népbiztossá nevezi ki. De antibolszevista izgatás miatt csakhamar letartóztatják. 19. augusztusban újra tagja a szociáldemokrata párt vezetőségének, de az elmondottak után nem lep meg, hogy rövidesen kilép a pártból, megalakítja a Nemzeti Munkáspártot, s mint ennek vezetőjét, az ellenforradalmi kormány beviszi az első nemzetgyűlésbe. De a népgyűlések egykori hőse most már szánalmas figura, züllött alak, akiben csak a bor és a kapzsiság dolgozik. Halála után egy ellenforradalmi újságíró írja le, hogy „Akkor már az volt az elve, hogy aki fizet, az a vivát.” Nyíltan kimondta, „hogy pénz kell az igazsághoz, mert házat akarok venni vénségemre magamnak.” Az ellenforradalom pedig felhasználta ugyan őt a szocialista erők megbontására, de ugyanakkor kinevette, majd félredobta. A 22-es választáson Almássy gróf zsoldjában agitál,⁴⁰ de már kimarad az országgyűlésből. Kassák Lajos a 20-as évek vége felé meglátogatta őt Mátyásföldön. Egy árok szélén ült és a kecskéjét legeltette. Részegen motyogott, komolyan beszélni már nem lehetett vele.⁴¹ 1929 márc.-ban öngyilkossági kísérlet következményében halt meg.

³⁹ A vita lefolyását l. WELTNER JAKAB: Milliók egy miatt, 1927, 227–39. l.

⁴⁰ OLÁH GYÖRGY: Csizmadia S. (Magyarország, 1929. márc. 15.)

⁴¹ Kassák szóbeli közlése.

Mint költő 1897-ben megjelent kezdetleges első kötetétől (*Proletár költemények*, 128 l.), melyben még útszéli agitációs szólásokban és döcögő ritmusokban agitál a szocializmus mellett, bámulatoson gyors ütemben fejlődik a *Küzdelem* (1903, Népszava kiadása, Nagy Sándor könyvdíszével), *Hajnalban* (1905, Nagy Sándor könyvdíszével, Faragó Zs. kiadása) c. kötetéig. A *Küzdelem* már komoly megbecsülést ébreszt: a XX. század, a Budapesti Napló⁴² lelkesen méltatja, sőt a Budapesti Szemle⁴³ és a Vasárnapi Ujság⁴⁴ sem tagad meg tőle némi elismerést. A Hét-ben Ignotus találóan mutat rá, hogy Csizmadia előbb volt agitátor, mint költő, s innen van, hogy mondanivalója és versmértéke javarészt „készen adódik szólásokban, melyek kipróbált közhelyei az agitációnak, hagyományos dallamokban.” Népies és magyar jelleg sincs benne. Egészben „inkább a magyar politika történetében jelez új korszakot, mint a magyar költészetben.” De újabb líránk kissé szűkkörű mondanivalóját s túl ízlésesre tompított érzésvilágát kitágította.⁴⁵ Valóban, Csizmadia főhibája, hogy rendszerint oly általánosságokból indul ki, mint a szegénygazdag, szabadság-elynyomás ellentéte, inkább témákat versel meg (ha világosan és néha erőteljesen is), mintsem érzelmeket fejez ki, s paraszt létére meglepő módon a természetről is csak általánosságokat mond. Szellőt, napsugarat, tavaszt, telet emleget, de nem mint érzéki valóságot, hanem mint jelképet: a tavasz nála éppúgy csak allegória, mint a vallásos költőknél, a különbség csak az, hogy ezeknél a feltámadást jelképezi, nála meg a proletáriátus győzelmét:

*Szívemben is közelg a kikelet,
Reményeimnek nem hullott ki szárnya,
Ha érnék bár még százszor is telet,
A kétely nálam szállást nem találna.
Keblem kertjében nőnek a virágok,
S ha néha téli köd száll is reájok,
Örök hitem sugárzó tavaszán
Virágerdő borul mégis reám.*

(Tavasz)

A kikelet, a tél, a virág, a téli köd, a virágerdő: itt mind csak jelképes szólam. Ugyanígy a hajnal, a virág a következőkben:

*Jól tudom, lesz még virág a fákon,
Hajnalodik, pirkad az ég, látom . . .
A tavasz jön enyhe szellőjével,
A jelen a múlt ködébe vész el . . .
De ha addig a szívem reménye
Mély sírjába térne?*

(Pusztaságban,
Küzdelem c. k.-ében)

⁴² 1903. jan. 21.

⁴³ 115. k.

⁴⁴ 1905. 2. sz.

⁴⁵ A Hét, 1903. jan. 18.

Máskor hosszú szerelmes verset ír valakihez, aztán az utolsó sorban kiderül, hogy szerelme tárgya : — a népek szabadsága. (Szerelem, uo.) Vagy :

*Tovább, tovább — nincs még itt kikelet,
A tél fagya ül a vidék felett;
Nem csattog még a csalogány dala,
Nem virrad még a népek hajnala . . .* (Álmodás, uo.)

Eszmei mondanivalója is szimpla : az egyszerű felismerés keretei között mozog, hogy a herék jólétben élnek, míg a dolgozók el vannak nyomva, de övék a jobb jövő, a munka győzni fog. Szereti szembeállítani a munkátalanok jólétét és a dolgozók nyomorát, öntudatosodást és összefogást hirdet, amely majd eltörli a rabszolgaságot. Mint egy ízben borzalmas prózaisággal mondja : „Szívünket ez egy gond uralja : Tegyük hatalmassá szakegyletünket.” (Tíz év, uo.) Őszinte egyéni érzéseit is csak úgy tudja rendszerint kifejezni, hogy a szocialista eszme segítségével, mint egy tanulsággal általánosítja őket. Ezért aztán Anyám mosni jár c. költeménye is elveszti bensőségét s agitációs vers lesz belőle. Van szeme észrevenni új és jelentős témákat, de csak ritkán sikerül művészien kifejezni őket. Mondhatni, ő írja az első sematikus szocialista verseket. Az eszmének ugyanis csak ritkán sikerül megadnia az egyéni átéltség bélyegét, s megmarad az elvi agitáció hűvös régiójában. Általában hiányzik költészetéből az egyén, akit szeretni, akivel együttérezni lehetne. Verseit olvasva azt kell hinnünk, hogy Adyt nemcsak féltékenységből utasította el, hanem azért is, mert nem volt érzéke az Ady erejét tevő „finom remegések” iránt. Csak utolsó köteteiben (a *Hajnalban*, *Fogházi levelek* 1906, és *Csak vissza nem!* Népszava, 1912. címűekben) szólal meg a személyes élményekből táplálkozó líra.

Jelentősége mégis azon verseiben van, melyekben a munkásélet új, nagy témáit szólaltatja meg. Egyaránt foglalkozik bennük a nagyipari munkás életével és a szegényparasztokkal. Nem véletlen persze, hogy amarról elvont eszmei költeményeket ír, gyakran általános agitációs tételek fejtegetésébe tévedve, míg emezekben (főképp *A föld rabjai* c. ciklusaiban) egyéni alakokat és sorsokat mutat be. Egyik legjobb költeménye *A munkás*, ahol a proletár-öntudat olyan méltósággal és fenyegető öntudattal szólal meg, mint később *Kassák Mesteremberek-jében*, majd *József Attila A város peremén* c. költeményében :

A munkás

*Most senki . . .
Gyűjtőkamrája egy tömeg izomnak,
Melyet nehéz, kínos ígára fognak.
Némán mozgó, hideg, holt gépezet,
Mit más keze irányít és vezet —
Hogy ember is, csak sóhaja
Jelenti.*

*A gyárban,
Vagy pinceműhely szennyes éjjelében,
Haldoklik vízen és száraz kenyéren;
A két kezéből kincsek omlanak,
S maga értéktelen, lim-lom anyag —
Részére szánva pusztulás,
Halál van.*

*A réten,
Fényes sugárban megcsillan kaszája,
Tömöttfejtű kalász bukik le rája;
Mindenkinek terem bőven kenyér,
Belőle csak maga hiába kér —
A jóllakásról — álmodik
A télen.*

*A bánya...!
Élő hősök közös temetkezése,
S önként szállnak le bús, sötét ölébe.
Nincs ott tavasz, himes virágú nyár,
A füstölgő mécs ott a napsugár,
A börtön az, a szolgaság
Tanyája.*

*Az élet
Benne fogamzik meg, belőle árad,
A gyönyörnek forrása nála támad;
Boldogságát, javát mindenkinek:
Szorgalmával, lám, ő teremti meg,
S neki a nyomor esküszik
Hűséget.*

*De majd ha
Ki tudja, honnan egy-egy szikra pattan,
Felgyúl a rét, a gyár, a bányakatlan...!
A földtekét bevilágítva ég,
Leolvad a bilincs, lehull a fék,
S a fénytől elszökik az éj
Hatalma...*

A nagyipari munkásság életét bemutató jelentős versei még: A lokomotív, Sztrájk, A tőke, A gyár előtt. A burzsoá és a proletárasszony jó realiztikus rajza: Az asszonyok, Anyám mosni jár. Az Utcái lány nem keresztényi részvétellel, hanem szocialista megbecsüléssel, mint proletártestvérről ír a prostituáltról, akit talán a munkanélküliség lökött az utcára, hogy így keresse meg családjá kenyerét. A parasztságról inkább realiztikus életképeket fest: így a kallódó paraszt tehetségről (Kis vézna pásztor), a robotban megrokkant öregről (Hajnalban), az emberfaló

cséplőgépről (Kora reggel), tételek megverselése helyett a szánalom vezeti tollát Kora reggel, Öreg vagy, Egy sirhalomnál, Öreg cselédek, Édestestvérem c. verseiben. Nem tudni, mire gondol e megdöbbenő sorokban :

*Ja, jaj a szegénynek!
Főlszabadít titeket egy nagy kor?
Mít ér, ha majd zsarnoktok lesz akkor
A saját vezérték? (Csak vissza nem! c. kötetében)*

Utolsó kötetében gyakran személyessé is válik: keserű gúnnyal ír a szavakban forradalmat ígérő, de forradalmat csinálni nem merő mozgalomról:

*Mit nekünk régi forradalmak!
Földindulás, égzengés, csatazaj!
Tusányi milliónyi karnak,
Trónok omlása, véres diadal!
Dicsők valátok híres nagy ősök,
De nem mérközhettek velünk:
Mi csinálnánk ám forradalmat! —
Csak baj, hogy nem merünk!... (Forradalmi láz)*

Szembeszáll a vallással (Mindörökre, Egy senkihez), a haza nevével üzött megtévesztéssel (A sötétekhez). Gyűlölettel tagadja meg a hízelgő idomulást, amit véleménye szerint környezete követel tőle (Azokhoz). Végrendelet címen keserű meghasonlással írja le pályáját a mezei napszámosság-tól az agitatori dicsőségen át a meghasonlásig és halálvágyig.

Ha tehát differenciálatlan volt is az érzésvilága s papirosízú a képzelete, egyénisége új volt és erős, s egy ismeretlen világ vonult be vele költészetünkbe. Kassák Lajos — bár ifjúkori olvasmányélmények alapján kissé túlbecsülő — nekrológja helyesen mutat rá, hogy Csizmadia versei új forradalom ízét hozták művészi tekintetben is, A Hét-hez képest is, néhány verse szinte Verhaeren hatalmas ipari költeményei mellé állítható s A lokomotív megelőzte a futurizmust.⁴⁶ A nagy ígéretet, amit fellépése jelentett, Csizmadia nem váltotta be. De megindította a magyar szocialista költészetet, és, mint ugyancsak Kassák írja: „Maradt ránk néhány költeménye, ami művészi érték és nagyrabecsülendő szocialista cselekedet”. Csizmadia még fiatalon, hősies harcai közepette írt egy verset a Renegát-ról, akit a nép kiteszített magából, mert családjá miatt egy pillanatra megtántorodott: „Bűnét a lelkem mélyéből útálom, De a szívemből szánom őt . . .”, írta (Küzdelem c. k.-ében). A szánalom őt is megilleti.⁴⁷

Mivel az agrárszocialista mozgalmában híveket próbál halászni magának Schmidt Jenő Henrik gnosztikus anarchista filozófus is (a Földművelőnek 1906—

⁴⁶ Nyugat, 1929, I.

⁴⁷ Életrajzához: önéletrajzai: Budapesti Ujságírók Almanachja, 1911, Jövendő 1903. aug., Érdekes Ujság Dekameronja, 1915., I. még GULYÁS P. Életrajz lexikonát, BUCHINGER M.: Küzdelem a szocializmusért, I. 92–108. I.

7-ben munkatársa), a horgára akadt MIGRAY JÓZSEF, aki 1900-ban még Mezőfi védnöksége alatt lépett fel *Vörös zászló alatt* c. verseskötetével (Népolvasótár kiadása), 1903-ban Schmidt Jenőnek ajánlja *Forrongás* c. verseskötetét és Prológjában az anarchiát köszönti:

*Anarkia, te szent, nagy eszme,
Ez az új hajnal ez te vagy!
Győzelmes utad a gaz veszte,
Ó mert erőd hatalma nagy!
Látom, hogy te vagy a megváltó,
És én csupán benned hiszek:
A népet átkos nyomorából,
Egy jobb világba te viszed!*

Verset ír Szalay András emlékére, aki 1883—4-ben Népakarat címen az első magyar anarchista lapot szerkesztette s börtönben meghalt. Komjáthy rajongásának közelébe jut, mikor ezt írja:

*Nálam a cél: a tiszta napvilág,
Amely bensőmben éltetőn ragyog;
E fény a szellem, érzés, gondolat,
Mely hirdeti: i s t e n n e l e g y v a g y o k !*

Migray egyre mélyebben Schmidt Jenő Henrik hatása alá került s a Tanácsköztársaság bukása után el is szakadt a szocialista mozgalomtól.

Lassan fejlődik szocialista költővé FARKAS ANTAL, a Népszavának Csizmadia után legnépszerűbb költője. 1875-ben született Szentesen, elszegényedő értelmiségi családból (apja egy időben Makón rendőrkapitány), ő maga nyomorgó tanyai tanítóból hírlapíró lesz, előbb a Szegedi Napló, majd 1905-től a Népszava munkatársa. A Tanácsköztársaság bukása után Bécsbe kénytelen emigrálni s csak a 20-as évek végén térhet vissza hazájába. 1942-ben halt meg.

Első versesköteteiben (*Költemények*, Mezőtúr, 1894, 103. l. és *Viharzúgás, pacsirtadal*, Mezőtúr, 1899, 417. l.) még a népnemzeti iskola epigónja. Jellemző, hogy Bartha Miklóshoz, Pósa Lajoshoz és Móra Istvánhoz ír ódákat, műnépdalokat és Kiss József modorában balladákat költ. E kötetekben még teljesen a vidéki középosztály szellemének befolyása alatt áll: vallásos és nacionalista („Templom ledőlte lesz lelked halála, Ó bűnös világ, menthetetlenül!” Templom), hazafias verseiben azért fohászkodik, hogy a magyart a második évezredben három tengerpart tekintse urának (Ima a hazáért), még megveti a parasztot („Futott a pimasz pálinkás tömeg”, A sírásó, „A népjogért harcolni nem tudok: Utálom azt a buta tömeget, Mely ha bilincseit megrázza néha, A csörgésétől gyáván megszalad. Gyűlölöm kényes, romlott urait” uo.), a várost utálja s falura vágyik belőle, — de nyelve nem tiszta népi nyelv, sok nyelvújítási szó s alak teszi papír ízűvé.

Március c. kötetének (1902, Zalaegerszeg, 243 l.) épnyelvű és változatos formájú verseiben már az érzelem ereje hangzik fel. *Álmok* c. kötetében (Uj Század kiadása, 1904. — Az Uj Század Vázsonyi Vilmos lapja) már nagy lépést tesz a szocializmus felé, bár még mindig nem jut el hozzá teljesen. Hazafias versei itt is a szokványos 48-as felfogást fejezik ki, de szemléletében és költői eszközeiben Móra Istvántól itt már eljut Ábrányi Emilig: Ő is szívesen él Jézus nevével, mint a szocialista igazság jelképével (Jézus c. versében pl. Jézus megsegíti a szegényt, aki éhező családjának fát lopott, a Péter és az Ur-ban Jézus keblére vonja a rablógyilkost, a papot pedig megfojtja a nyakán függő aranylánccal), feltűnően gyakran él továbbá a cézár szóval, mint a legfőbb földi hatalom jelképével („Én nem leszek a cézárok barátja”, Cézár jubileumán, Cézárhoz stb.). Még itt is azt hiszi, hogy Kossuth neve lesz az eszme, melynek lobogója alatt a rab nemzetek ledöntik a szabadsággyalázó „cézári kénynek gúlaköveit” (Kossuth); a várost még elítéli, mert itt „A kenyérért vívott harc zajától A hit galambja félve bujdokol” (Karácsonyi levelek, 2.) De címadó verse már a gyárimunkásokhoz szól, akiknek álmai „újjáteremtik egykor a világot!” Döbbenetes képet fest szörnyű tanyai nyomoráról (Patkányok), elítéli a gazdagok jótékony báljait (A jótékony farsang) s a népkonyhák koldusait lázadásra szólítja fel. (Ujévi vers.) „Szocializmus” persze még zavaros, s a géprombolásban reménykedik :

*Ha e rabszolgahívó gőzvisitást
Tűlúgja egyszer millió torok,
Ha majd a bányák, gyárok műhelyében
Az elnyomottak lelke fellobog :
E zsarnok gyárok kohója kialszik,
Kevély kéményük ronda sárba hull,
Romjaikon a földreszállt igazság
Repkénye zöldel hervadatlanul.
S a hang, mi felkölt minden hajnalon,
Szabadságunk lesz, angyalom! (Munkásébredő)*

Nem véletlen, hogy legjobb verse, az Aratás a szegényparaszti nyomorról szól. Ez nem allegória, nem is szólamgyűjtemény, hanem saját tapasztalatokból született érzékletes költemény. Farkas Antal láthatólag jobban ismeri a falusi nyomort, mint a nagyvárosi proletár életét és problémáit :

Aratás

*Benépesült a déláb hazája :
Pacsirta-szóra kelő szorgalom
Munkás csoportja izzad szakadásig
A forró fényben, híves hajnalon.*

*Még a fiastyúk is feljő, mikorra
Daluk elszunnyad öreg éjjelen.
Egy rövid álmot alszanak szegények
És táboruk megint talpon terem.*

*Oh hány bukik fel, elejtven kaszáját
A nap hevében, munka nehezen.
Háynak a vére festi meg a tarlót
S az új kenyérből nem harap szegény.*

*Ki verejtékkal öntözi a földet,
Annak fekete kenyér se marad . .
Mért hazudjátok hát, hogy aki szánt, vet,
Aki dolgozik, izzad, az arat?*

*Hiszen a magnak más tartja a zsákot,
Lefoglalozza a jövő tavaszt,
S tarlók kopárán szomorún csatangol
Éhes gebéje mellett a paraszt . . .*

Templomtüzek, vörös zsoltárok (1914. Világosság nyomda, 144 l.) c. kötetében lép elénk, mint igazi szocialista költő. Ez a kötet (és talán hogy Csizmadiának borsot törjön az orra alá) ragadja Adyt az elismerő szavakra, hogy Fazekas Antal „talán a legkülönb” proletárköltő, ugyan „kötik a kipróbált formák”, „de a zseni, a géniusz illata csap meg, mint májusi virágos ág, egyik-másik versében”⁴⁸ Valóban, Farkas Antal itt van ereje teljében. Tud lelkesítő lenni, agitációs szólamok és retorika nélkül. A szocialista szemlélet színvonalán folytatja, amit korábban Ábrányi Emil kezdett. Nyoma sincs nála Csizmadia helyenként didaktikus szárazságának és nyelvi vértelenségének; nem tanít és fejteget, hanem érzéseket: büszke forradalmi lelkesedést és dühöket fejez ki. Vérpezsdítő erővel villantja meg a forradalom fenyegető atomását:

*Legyen a bilincs meg a gúzs szorosabb,
Nagyobb a kincs, mit a gaz elrabol,
Mérjen ránk a sors százszor annyi rosszat,
Legyen merészebb az úri lator:
Majd léssen ekkor földnek indulása,
Szakadó gúzs, omló rend legalább
És vérbe lép a kósa fecske szárnya
És vérbe lép a vadász gólyaláb . . . (A vörös tavasz)*

Régi történelmi énekek hangján megszólaló sirámaival (Jobbágyok nótája, Hol vagy István király, Hej Rákóczi) nem kell szégyenkeznie Ady kuruczversei mellett. Képzeletének két alaprétege van: a vallás és a falusi élet.

⁴⁸ Nyugat, 1914. jún. 1.

E könyv alapján azt kell hinnünk, hogy a magyar szocialista mozgalomnak még 1914-ben is a vallás a fő ellenfele, mert egy XVI—XVII. századi énekeskönyvben sem játszik nagyobb szerepet a vallási képzetkincs, mint Farkas Antalnál. E szocialista költő még 1914-ben is az Evangélium jelképeivel harcol a fennálló világ ellen és az új világ eljöveteleért, akár húsz évvel előbb Ábrányi Emil. Nem tagadja meg Jézust, hanem a szocializmus előfutárjává formálja át. Nála is gyakori a századforduló költészetének közhelye: a gyár és a templom szembeállítása (Májusi hajnal, Május elsején). De míg Rudnyánszky-nál a templom legyőzi a gyárat, Ábrányi meg a jézusi tanítás mérlegén könnyűnek találja a fennálló társadalmat, Farkas Antal az egyházat már károsnak tartja a haladás szempontjából s vitába száll szimbólumaival: „Nem vagy nekünk lélek, Nem vagy se szent, se nagy: Sötét uralomnak Rozsdás fegyvere vagy.” (Jövel szentlélek!) *Pásztorok keljetek* c. szép költeményében egy gyerekkori élményének megkapó módosításával új, harcoss Jézushoz hívja az embereket:

*Ki a türőnek azt mondja: — Ne türj!
A jámbor kitérőnek: — Ne kerülj!
Az éhezőnek: — Vegyél és egyél!
A szepegőnek: — Fedd meg és ne félj!
A jögtalannak: — Vég, ahol találsz!
Ez az igazi Messiás,
Ez az, akihez indulunk, jutunk,
Ez a mi Krisztusunk!
Száradt, csüggedt, tévelygő emberek,
Pásztorok, keljetek!*

Képzeteinek a vallásiaknál is alapvetőbb rétegét adja a falu. Farkas Antal már tíz éve pesti hírlapíró, a Népszava munkatársa, de igazában még mindig csak a szegényparasztság életét tudja bemutatni, a nagyvárosi proletár csak a gyár vagy a május elsejei felvonulások szólamszerűen emlegetett sápadt jelképében jelenik meg verseiben. Emlegeti a vörös csütörtököt (Az volt a május!), de a falu életét és a kivándorlók bánatát jobban ismeri, mint a pesti proletárt, egy-egy finoman átértzett természeti képet művészi diszkrécióval tud jelképesse emelni (Szüretkor, Virradás), de a gyár vagy a pesti külvárosok élete ismeretlen előtte. Forradalmár hőst, mint az egész magyar századforduló szocialista lírája, nem ismer mást, mint Dózsa Györgyöt és a forradalmas Oroszország hőseit (■alálkozunk, A cár rosszul aludt).

E könyv után csalódás az olvasónak *Fekete nóták, vörös ritmusok* (1916—19), A Közoktatásügyi Népbiztosság kiadása, 79 l. című kötete. Nemcsak, mert Farkas Antal itt is hű marad a „kipróbált formákhoz”. A kötet homlokán vörös betűkkel a „Világ proletárjai, egyesüljetek” jelmondat díszlik, de tartalmában csak két-három darab tükröz valami keveset a forradalom vagy éppen a

Tanácsköztársaság Érzéseiből és várakozásaiból. Eszmei tisztázatlanságára jellemző, hogy nagy békevágyában békét akar a társadalomban is: „Én mindent megbocsájtok. Áldás legyen, ami ma átok! . . . A sziklákat virágtenger fűrössze, Koldussal püspök csókolózzon össze.” Olykor reménykedve várja „az új törvényt, új rendet, világot formáló istenerő” győzelmét (Rigófüty a holt erdőben, Pünkösöd éjszakáján). 1918. okt. 31-én az októberi forradalom hírére azzal búcsúzik ugyan Ivántól, az orosz hadifogolytól, hogy a mi utunk is arra megy, amerre az övé (Iván hazamegy), — de ez csak arra vall, hogy Farkas Antal ekkor még nem volt tisztában azzal, merre megy az orosz forradalom. Legtöbb érzés mégis Jön az öcsém c. költeményét duzzasztja, mikor hadifogoly öccsének azt üzeni: „Siess vörösre vált Szibériádból, Siess vörösre vált Szibériádba!”

A kibontott harci zászlók összecsuklanak *Idegen határon, sóttalan kenyéren* (1923—27, Saját kiadás, 95. l., című könyvében, mely az emigráció bánatait sóhajtgatja el, reményvesztettség és reménykedés közt hullámzó érzelmeit, néha az emigráns élet külső képeit is felvillantva (A Hernalser-Hauptstrassén). Míg előző két kötete kizárólag társadalmi vonatkozású verseket tartalmazott, ebben a ritka szociáldemokrata harcok fogadkozások mögött meg-megszólal már a költő személyes sorsával kapcsolatos érzésvilága: életébe belefáradása, halálvárása is . . .

Farkas Antal könyveiben az agitáció már többnyire igazi lírává olvad, s népiesen magyaros, erőteljes nyelve művészi veretet ad Ábrányi Emilre emlékeztető vers-építésének. Ha mégsem ragad jobban magával, azért van, mert a „kipróbált formák” mellett harci magatartásának egyformasága, verseiben a személyesség hiánya s témáinak ezzel összefüggő szűkkörűsége, valamint a szociáldemokrata tanítások megszabta korlátok nem engedték jobban megőzni költészetét.⁴⁹

Az első magyar szocialista költő, aki már a nagyvárosi proletariátusból származik s maga is fizikai munkás: GYAGYOVSZKY EMIL. Budapesten született 1881-ben. Vasmunkás volt, de 1905-ben már a Népszavában jelennek meg versei s 1906-ban *Az utca* címen (Világosság, 120 l.) már kötete lát napvilágot. Verseiben Csizmadia és Ábrányi Emil követőjének mutatkozik (címadó versének strófaszerkezete például Csizmadia A munkás c. költeményét másolja, s szereti ő is, mint mestere, élettelen lények, a föld, a papír stb. nagy szózatokban való megszólaltatását), mintájánál kisebb verselési készséggel, még kevesebb fantáziával s még jóval nagyobb egyoldalúsággal, ő is agitációs költeményeket ír, mint Csizmadia. De az ő láthatára már csak a gyár és a nagyvárosi

⁴⁹ *Dalok és szavaltok* címen (Világosság nyomda, é. n. 96. l.) szerkesztett egy szocialista versantológiát, melyben kivül Csizmadia és Gyagyovszki szerepel legtöbbször, Palágyi és Ábrányi már hiányzik. Vannak e gyűjteményben proletár motívumokkal megtűzdelt „népdalok” is, amelyek ettől komikus travesztiáknak hatnak.

utca, a parasztnak egy pillanatra sem tűnik fel rajta. Gyagyovszky lírája nem ismeri a szerelmet, nem ismeri a természetet, csak a nyomort és a jobb jövő forradalmi reményét. Egyik versében boldogan köszönti az orosz forradalmat :

*... nem madárajk csicsereg a fákon ;
Nem virágillat, mit széthord a szél.
Bombák durrannak s a szálló füstgomoly
Zsarnok vesztéről, halálról regél . . .
A nyíló rózsák bár vérből fakadnak,
A nép szívébe fut le gyökerük,
A népszabadság ringó bölcsőjét
Örömmel ékesítik föl velük . . . (Fönn északon)*

A nők közül csak a dolgozó nőt becsüli, s az utcalányt, mint előbb Abet és Csizmadia, a proletárok, illetve a mártírok közé sorolja. (A virágárusnő, A nők) A proletárgyőzelem hitével üdvözli május elsejét (A mi ünnepünk), keserű gúnnyal ír a Szózat énekléséről (Hazádnak rendületlenül) és büszkén viseli a „hazátlan bitangok” csúfszót. Az elvont tételek és szólamok retorikájánál művészi hatnak a külvilágot leíró versei, mint Razziát tartanak, Kenyérharc, Hazafelé (a hajnali nagyváros friss színeivel). Részvéttel ír a törvénytelen gyerek sorsáról (Törvénytelen). Néha forradalomra buzdít : mert „Ha összetartunk, a világszabadság Rövid időnek lesz kérdése már csak.” (Látomás) *Hadüzenet* c. kötetében (Világosság, 1908. 104 l.) agitációs szólamok helyett már egyéni törekvésekből és személyes élményekből jut el az elvi tanulmányhoz, s így versei itt meggyőzőbb hatásúak. (A reménység) Merészen propagálja a szabadszerelmet (Szeressetek! Az ifjúsághoz) :

*A tömjénes, törvényes szerelem
Legyen a másé. Nem vagyok barátja.
Szeretek büszkén, hogy mindenki látja!
A mumiák előtt nem hajtom meg fejem . . .
(A szabadszerelem)*

József Attilával sokban azonos gyermekkori élményei alapján írt legszebb verse : a Sejtelem — megkapóan realiztikus színeivel, diszkrét mélabújával, sőt merengve csapongó formájával is — a Külvárosi éj előképének hat :

*Erőlködöm, de látom, hasztalan.
Habzó örvénybe visz, csak visz az ár.
Zihál a mellem, kidagad szemem
S kajánul int felém a gyár . . .
Ott nőtem én fel, ahol a penész
Virított a nedves falon.
Ahol az asztalon
Száras kenyér is csak ritkán hevert.
Ott nőtem én fel . . .
A napsugárból sem jutott*

*A nyirkos pince zord lakóinak,
Kik kalapácsot mankóval cseréltek,
Mert megrokkantak az elnyűtt inak
S az éhségtől megtörtek a szemek,
Csufjára a nagy alkotónak,
Kit megtettek a legfőbb jónak.*

*Megejtő dal, becéző szó nem szállt felém
S álomban nyögve ölelém
A szalmazsákok,
Melyet a férgek leptek el.
Undort lehelt e hely . . .*

*Ott nőtem én fel, hol a szerelem
A pénz szavára gasként megterem ;
Hol csókért nem kél senki viadalra :
Pár perc csupán s már mennek jobbra-balra.
Ott nőtem én fel.*

*Sötét sarokban rossz mosóteknő :
Ez volt a bölcsőm.
S hogy senki fel ne költjön,
Magamra hagytak ott.
Hogy elbírja a dermesztő fagyot
Piciny testem, parányi lábam :
Rongyok heverték rajtam garmadában.*

*És a szülők?
Ahol a gyárak kürtője mered,
Hol vért izzadnak sápadt emberek,
Ott voltak ők . . .*

*Ott nőtem én fel, hol nagy ur a nyomor
És birodalma rögös, zord, komor,
Ahol csak dolgoznak, de sosem élnek
S fakó az arca a tavasznak, télnek :
Ott nőtem én fel . . .*

*Ha most nagy-néha arra járok,
Barátsággal köszönt az árok,
Melyben letelt gyermekkorom.
És száll felém a füst, korom
És bölcsődalom újra szárnyra kél,
Dajkám dalol : a szél . . .*

*A környék zászlódíszbe öltözött :
Rongyok libegnek az ajtók között . . .
S én öntudatlan suttogom :
Csak várjatok. Ide vezet az élet.
Csak várjatok, még visszatérek.*

Idővel mindjobban leszokik a hangos retorikáról, a bőven ömlő agitációs szövegekről s átértzett igaz vonásokkal rajzolja a proletár életet. Főképp később a Horthy-korban, mikor a proletár szomorúságot fejezi ki. Ilyenkor igaz és megható, ilyenkor költő.

A felszabadulás után megjelent utolsó könyvében, *A termés*-ben (é. n. 56. l.) még mindig a hívő Gyagyovszky áll előttünk, de a hit mögül most némi rezignált mélabú (Kalapok), sőt olykor életundor csap ki :

*Az álmoktól ám irtózom nagyon,
Amily szerencsém van, attól félek,
Még azt álmodnám lenn, hogy újra élek . . .*
(Az élet szép)

Teljes költői kibontakozása előtt, fiatalon halt meg KIS KÁROLY, egy kopott, beteg, szomorú szociáldemokrata, aki „egyre szidta a pártot, melynek nem szocialisták, hanem szavazó mamelukok kelleneek,” ahogy egykori barátja, Kassák Lajos megemlékezik róla.⁵⁰ Egyetlen verseskötete: *Piros mezőkön, Proletár versek* (Világosság nyomda, 1908. 116. l.) címen jelent meg. Banális és ismétlődő képekben (tavasz, hajnal) és meglehetősen döcögő ritmusokban, századeleji színes „hangulatosságokat” esetlenül prózai sorokkal keverve („És szólt az Úr: »Tested mily rosszul néz ki!« — Az a koplalástól van! — mondám néki.”) Izgat a papok ellen, köszönti az orosz forradalmat. (Pirkad, Hősök) Felfogásának érdekes vonása, hogy egyaránt foglalkozik a paraszt és a gyárimunkás sorsával, Műhely és mező c. verse mintegy a munkás-paraszt-szövetség kimondása. A haza eszméjében csak az uralkodó osztály cselvetését látja :

*Hazafi az, ki az igát hordja,
S kinek oltár a nagyurak gyomra.
De mi többé nem állunk már kötélnek, —
Szólhat az ének . . .* (Hivás)

Jellemző vonása a folytonos reménykedés a szocializmus győzelmében :

*. . . ha majd a műhely és mezők földjében
Kinyíl a forradalom virága,
S a szolgálgyába'
Vágynak érlel :
Nem hallgatnak a cifra szóra,
Hitvány papra s egyéb csalóra.
S ha majd kigyúl mindenütt az eszme :
— Miről nemrég annyit meséltek —,
Itt lesz a népnek
Virágokkertje . . .* (Műhely és mező)

⁵⁰ Egy ember élete, II. 2. 93-5 l.

Kis Károly tüdőbajban halt meg az újpesti Károlyi-kórházban, még az első világháború előtt.

Minden művészi érték nélkül való, de egykorú népszerűségéért és ma is tanulságos voltaért említést érdemel BODROGI ZSIGMOND kuriózumszerű különös versírása is (1874—1936). E „költészet”-nek van ugyanis egy érdekessége: az, hogy a szocialista érzésvilág a Pósa-versek eszközeivel szólal meg benne. Bodrogi, ez a félműveltnék is alig mondható kávéházi szocialista versfaragó oly együgyűen „népies” nótákat rögtönöz, mint a népnemzeti irány valamely alantas vidéki képviselője. Nem mindennapi különös kotyvalék *A magam útján* c. verseskötete (Nádor Kálmán könyvkereskedése, 1912. 58 l.), amely szidja az urakat, a kivándorlásokon kesereg, Dózsa népét próbálja megszólaltatni, a versek ajánlásaiban Szabó Ervin és Csizmadia Sándor nevével büszkélkedik, — de Dózsa-kori jobbagypárja így dalol:

*A mi sorsunk jut eszembe, virágom,
Ha veled a tarló szántót bejárom.
A mi sorsunk, szegénységünk be szánom:
Búbarázdát szántogat a sors-eke az orcánkon.
A mi sorsunk de mostoha, de árva!
Miatta hull szemünknek a könnyárja.
A mi sorsunk bús jobbagysors, virágom!
Rólunk dalol, minket sirat a madár is az ágon.⁵¹*

Bodrogi szellemi színvonalára jellemző, hogy Adyt lenézi (A tűzfejú költő címen paródiát ír róla), önmagáról pedig „Előének”-ében nagyzási tébollyal így ír: „Én voltam az, én vagyok az, akit úgy illetnek, hogy zsidó Petőfi . . . Én, aki felráztam Magyarország népét ezeréves síró, sírongó álmából.” Jó példa arra, hogy a pusztán szocialista meggyőződés nem volt elég a líra megújításához, új költői érzékenység és művészi kultúra kellett hozzá.⁵²

*

A magyar szocialista költészet első művelői — Csizmadia Sándor, Farkas Antal, Migray József — a szegényparaszti élmény útján jutnak el a szocializmushoz az agrár-szocializmuson át a szociáldemokrata pártig, alighanem azért ide, mert e korban nincs más párt, amely még ennyire is felkarolná a szegényparasztság érdekeit. Ennek nyoma verseikben, hogy igen sokat emlegetik Dózsa Györgyöt, s Csizmadia és Farkas Emőd könyvet is ír róla, (a városi proletár Abet és Gyagyovszky verseiben viszont nem bukkan fel a neve). A szociáldemokrata párt persze siet felszívni s a Népszavához csatolni őket, hiszen szüksége van agitációs tevékenységekre. További nevelésükkel aztán nem

⁵¹ BODROGI DÓZSA-DALAI FARKAS EMÖD DÓZSA GYÖRGY C. KÖNYVÉHEZ KÉSZÜLTEK, ELŐSZÓT ÍRT HOZZÁ MEZŐFI V.

⁵² BODROGIÓL I. KASSÁK ÖNÉLETRAJZÁBAN I. 2.

sokat törődik. Tudvalevő, hogy a párt nem végzett rendszeres marxista oktatómunkát, Marx és Engels főműveit csak 1909-től fordította le s elméleti folyóiratot csak 1906-ban indított. A marxizmus jelentős munkái közül Bebel: *A nő és a szocializmus* könyvét adta ki először magyarul (Somogyi Béla fordításában, 1897-ben), s ennek hatása szemmel látható is első szocialista költőink műveiben, abban, hogy a proletár nő helyzetével mint központi kérdéssel foglalkoznak, a prostituáltat a polgári társadalom áldozatának, életét meg a proletársors egyik változatának tekintik, vagy abban, hogy Gyagyovszky szerint — aki nyilván Bebel könyvének 28. fejezetéből veszi ezt — a szerelmi élet szabad lesz a szocialista társadalomban. Csizmadia mégis komoly erőfeszítést tesz a marxista tudomány elsajátítására; Farkas Antal érzelmi lény, akit inkább csak a proletár lét, a mozgalom helyzete és a szervezett proletariátus szellemi légköre irányít, mint a marxizmus tudománya. A szocializmus európai költői közül különösen Ada Negri, a tehetséges olasz tanítónő népszerű köztük, de találunk fordításokat Mackay, Szvatopluk Czech stb. költeményeiből is. A proletárprogram persze így is erős hatással van rájuk: innen van, hogy a proletariátus összefogásának kötelességét, a here tőkés jólétének és a dolgozó proletár nyomorának kiáltó ellentétét, a győzelem reményét hirdetik innen, hogy büszkén viselik a „hazátlan bitangok” csúfszavát, amit a reakció rájuk ragasztott, a hazafiságban, mint az egész európai szociáldemokrácia, az uralkodó osztály cselvetését látják s nemzetközinek vallják magukat. Verseiket általában a Népszava részére, tehát pártcélokra írják, s így céljuk mindig az agitáció. E líra teljesíti feladatát, ha kimondja, ami öntudatlanul ott él a proletariátusban, egyéni veretet, eredetiséget, finomabb művészetet senki sem követel tőle. Nem csodálkozhatunk, ha művészi eszközeik tekintetében meg is maradnak az akkor legnépszerűbb politikai költészet: Ábrányi Emil lírájának nyomdokain. A proletariátus fájdalmainak és reményeinek nem is ők adtak legerőteljesebb kifejezést, hanem szélesebb láthatárú és művészibb árnyalatokkal dolgozó polgári költők. A szociáldemokrata mozgalom nem Csizmadiában, hanem Adyban kapott igazi irodalmi jelentőséget.

Ilyenformán korai szocialista líránk rámutat ugyan témákra, kimond eszméket, de nem annyira a költészetet, mint inkább a munkásmozgalmat erősítette. Nem csodálkozhatunk hát, hogy nem ömlött be a magyar irodalom nagy folyamába, külön kis patak maradt. Adyt nem a szocialista költészet, hanem a szocialista mozgalom termékenyítette meg. Ady, Kassák, József Attila tanult a valóságból és a publicisztikából, hatással volt rájuk a munkásmozgalom, de költő mestereiket más tájakon kell keresni. Nem Csizmadiához, vagy Farkas Antalhoz kapcsolódtak, hanem a polgári költők: Vajda János, Reviczky, Komjáthy, Juhász Gyula, stb. művéhez. Adyt a „szocialista” költők közül csak Jean Rictus ragadta meg, a kezdő Kassákra bátorító hatással volt ugyan az autodidakta Csizmadia sikere, de egyéni hangját más költők nyomán kereste, József Attila pedig nyíltan ki is

mondta idegenkedését versíró elődeiről abban a cikkében, amelyben a 20-as évek szocialista verselőiről nyilatkozik: „... szocialista voltokkal hivalgó költőtársaim munkáiban (ezzel szemben) csak a századvégi március 15-i hazafias ódák absztrakt lelkesedését találom.”⁵³

S mégis, bizonyos értelemben, Csizmadia is elődje Adynak. Mert dokumentuma és bizonyítéka volt annak, hogy már szabad, sőt kell beszélni a megindult nagy társadalmi forrongásról. Egyik első dörgése volt a viharnek, mely aztán Ady költészetében égzengéssel szólalt meg.

⁵³ BRICHTA CÉZÁR: Egyszerű ének, Nyugat, 1928. I.

